

Μιχάλης Σωτηρόπουλος

Η ιστορία και η Επανάσταση

Το χθες, το σήμερα και το αύριο
της ιστοριογραφίας για το 1821

Michalis Sotiropoulos

Reappraising the historiography of the 1821 Greek Revolution

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη

Η ιστορία και η Επανάσταση

Το χθες, το σήμερα και το αύριο της ιστοριογραφίας για το 1821

Μιχάλης Σωτηρόπουλος

© Ψηφιακή Βιβλιοθήκη ΚΕΑΕ 2021

ΨΗΦΙΑΚΟΣ ΣΥΝΕΚΔΟΤΗΣ

Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης

(<https://ebooks.epublishing.ekt.gr/index.php/rch>)

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Πελαγία Μαρκέτου

ΓΡΑΦΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΕΙΡΑΣ

✂ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

Εύη Καλογεροπούλου

ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΥΠΟΔΟΜΗ

Γιώργος Ρεγκούκος

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ

Αθηνά Μποζίκα

ΕΙΚΑΣΤΙΚΟ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

Ali Yayıncıoğlu

Sorrow in calm, 2018

Επιστημονική Επιτροπή

Άντα Διάλλα Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Νεότερης και Μοντέρνας Ευρωπαϊκής Ιστορίας, Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Μάρω Γερμανού Καθηγήτρια Αγγλικής Λογοτεχνίας, Τμήμα Αγγλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ελένη Γούστη-Σταμπόγλη Ιστορικός, Εκδότρια

Καλλιρρόη Λινάρδου Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας της Τέχνης του Βυζαντίου και του Δυτικού Μεσαίωνα, Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Μυρτώ Μαλούτα Επίκουρη Καθηγήτρια Ελληνικής Παπυρολογίας, Τμήμα Αρχειονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

ISBN 978-618-85268-6-0

www.rchumanities.gr

Οι εκδόσεις της σειράς **Ψηφιακή Βιβλιοθήκη 1821** αποτελούν μέρος του ερευνητικού προγράμματος **Ψηφιακό Αρχείο 1821**, που εκπονήθηκε από το 2016 έως το 2021.

1821.digitalarchive.gr

Digital Library

Reappraising the historiography of the 1821 Greek Revolution

Michalis Sotiropoulos

© RCH Digital Library 2021

DIGITAL CO-PUBLISHER

National Documentation Center

(<https://ebooks.epublishing.ekt.gr/index.php/rch>)

COPY EDITOR

Pelagia Marketou

SERIES GRAPHICS & COVER DESIGN

Evi Kalogeropoulou

E-PUBLISHING INFRASTRUCTURE

Giorgos Regkoukos

COORDINATOR

Athena Bozika

COVER ART

Ali Yaycıoğlu

Sorrow in calm, 2018

Scientific Committee

Ada Dialla Associate Professor of Modern European History,
Department of Art Theory & History, Athens School of Fine Arts

Maro Germanou Professor of English Literature,
Department of English Language & Literature, National and Kapodistrian University of Athens

Eleni Gousti-Stambogli Historian, Publisher

Kallirroë Linardou Assistant Professor in Byzantine & Medieval Art,
Department of Art Theory & History, Athens School of Fine Arts

Myrto Malouta Assistant Professor in Greek Papyrology, Department of Archives,
Library Science & Museology, Ionian University

ISBN 978-618-85268-6-0

www.rchumanities.gr

The publication series **1821 Digital Library** is part of the research project
1821 Digital Archive, which was implemented throughout 2016 - 2021.

1821.digitalarchive.gr

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	5
Το χθες του 1821	7
Το σήμερα του 1821	10
Η αυτοκρατορία αντεπιτίθεται	11
Το αύριο του 1821	18
Εννοιολογική στροφή	20
Χωρική στροφή	21
Παγκόσμια στροφή	22
Επίλογος	24
Σημειώσεις	26
Βιβλιογραφία	31

Abstract

Reappraising the historiography of the 1821 Greek Revolution	36
--	----

Εισαγωγή

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 2020, πολλά κράτη της Μεσογείου και της Λατινικής Αμερικής θα γιορτάσουν την επέτειο των διακοσίων χρόνων από τα επαναστατικά γεγονότα που είτε τα δημιούργησαν είτε άλλαξαν την ιστορική τους πορεία. Η περίσταση έρχεται σε μια πολύ καλή στιγμή, καθώς εδώ και τουλάχιστον δύο δεκαετίες έχουν παραχθεί σημαντικές μελέτες από ιστορικούς και άλλους κοινωνικούς επιστήμονες ρίχνοντας νέο φως στις περίπλοκες εκείνες διαδικασίες που οδήγησαν στην κρίση των αυτοκρατοριών και τη δημιουργία νέων πολιτειακών μορφωμάτων –ανεξάρτητων κρατών αλλά και άλλων– στον Παγκόσμιο Νότο, όπως λέγεται πια μεταξύ άλλων χαρακτηρισμών. Μέρος μιας ευρύτερης στροφής στη μελέτη της Εποχής των Επανάστασεων, αυτή η ιστοριογραφική παραγωγή έχει διευρύνει το πεδίο μελέτης ώστε να συμπεριλάβει περιοχές όπως η Λατινική Αμερική, η Καραϊβική, η Νοτιοανατολική Ασία και φυσικά η Μεσόγειος. Παράλληλα έχει ρίξει πολύ περισσότερο βάρος από την προηγούμενη ιστοριογραφική παραγωγή στις διασυνδέσεις, αλλά και τις παραλληλίες μεταξύ των διαφορετικών επαναστατικών καταστάσεων. Αυτό έχει κάνει πολλούς ιστορικούς να εντάσσουν πια τις επιμέρους περιπτώσεις που μελετούν σε ένα παγκόσμιο πλαίσιο.¹ Ποιες είναι όμως οι συνέπειες αυτών των εξελίξεων στον τρόπο που βλέπουμε την Εποχή των Επανάστασεων; Μια βασική συνέπεια είναι η δριμεία κριτική που ασκήθηκε στα τελεολογικά και ευρω/δυτικο-κεντρικά πλαίσια με τα οποία έχει μελετηθεί παραδοσιακά η εποχή. Αυτό δεν σημαίνει την αμφισβήτηση της αποσταθεροποιητικής επίδρασης που είχε η Αμερικανική και ιδιαίτερα η Γαλλική Επανάσταση σε όλο τον κόσμο. Το βασικό επιχείρημα εδώ είναι ότι η μορφή και το αποτέλεσμα της αποσταθεροποίησης δεν ήταν ομοιογενή, αλλά εξαρτήθηκαν από τη συγκυρία και τις συγκεκριμένες περιφερειακές και τοπικές συνθήκες. Μια ευρύτερη συνέπεια, σχετική με την έμφαση που δόθηκε στη συγκυρία και τη διαφορά, είναι η αναθεώρηση των παραδοσιακών απόψεων για τη φύση και τις πηγές της επαναστατικής κουλτούρας, για την κίνηση και τη γέννηση των ριζοσπαστικών ιδεών, και γενικότερα για τις απαρχές της πολιτικής νεωτερικότητας. Πολλοί ιστορικοί, μάλιστα, άρχισαν να αποκεντρώνουν την ευρωπαϊκή ιστορία, προτείνοντας σε πολλές περιπτώσεις εναλλακτικές περιοδολογήσεις των επαναστατικών αλλαγών. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για όσους μελετούν τη Λατινική Αμερική ή τη Μεσόγειο και τη δεκαετία του 1820 – μια συναρμογή φιλελεύθερων κινημάτων που όλο και περισσότερο θεωρούνται αλληλοσυνδεόμενα, αλλά και συστατικά μιας παγκόσμιας φιλελεύθερης στιγμής, η οποία διαμόρφωσε τη διεθνή τάξη και τον σύγχρονο κόσμο όπως τον γνωρίζουμε.²

Ένα από τα βασικά γεγονότα αυτής της στιγμής, που συνήθως απουσιάζει από τη σχετική ιστοριογραφία, είναι η Ελληνική Επανάσταση (1821-1828). Σε μεγάλο βαθμό, και ειδικά στην ίδια την Ελλάδα, η Επανάσταση ή το 1821, όπως έχει επικρατήσει να αποκαλείται, διαβάζεται ως κομμάτι του ελληνικού κινήματος, βασικό αίτημα του οποίου ήταν η ίδρυση του ελληνικού κράτους. Ωστόσο, μερικά πρόσφατα έργα που θα συζητηθούν παρακάτω προσπάθησαν να προχωρήσουν πέρα από αυτό το πλαίσιο και να εντάξουν την ελληνική υπόθεση σε ευρύτερες διαδικασίες. Τα έργα αυτά έχουν δείξει τον βαθμό στον οποίο η Ελληνική Επανάσταση έγινε μια *cause celebre* για φιλελεύθερους και ριζοσπάστες σε όλο τον κόσμο και μια σύγκρουση, όπου σύμφωνα με πολλούς αντιπαράτεθηκαν δύο διαφορετικά πολιτισμικά συστήματα, ο χριστιανισμός και το ισλάμ· έδειξαν επίσης τους τρόπους με τους οποίους η επανάσταση άλλαξε τον γεωπολιτικό χάρτη της Ανατολικής Μεσογείου και προκάλεσε μια επανεξέταση των διεθνών σχέσεων μεταξύ αυτοκρατοριών και άλλων κρατικών μορφωμάτων, καθώς και τον βαθύ αντίκτυπο που είχε στην οθωμανική αυτοκρατορία.

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί μια κριτική επισκόπηση αυτής της ιστοριογραφίας για την Ελληνική Επανάσταση. Σχηματοποιώντας και απλοποιώντας μια ιστοριογραφία που ξεκινάει παραδόξως μέσα στη δεκαετία του 1820, υποστηρίζει ότι έχει διερευνηθεί κυρίως με τρία ερμηνευτικά πλαίσια, τα οποία διαμορφώθηκαν ως δίπολα μεταξύ δύο αντιτιθέμενων ερμηνειών. Η αρχή έγινε με την αντιπαράθεση μεταξύ μιας «εθνικής» και μιας «κοινωνικής» ερμηνείας (η οικεία μας διαφοροποίηση μεταξύ του «Αγώνα της Ανεξαρτησίας» και της «Ελληνικής Επανάστασης»). Ακολούθησε το δίπολο «νεωτερικής» ή «παραδοσιακής» επανάστασης, ιδίωμα μιας «εκσυγχρονιστικής» ιστοριογραφίας, ηγεμονικής για χρόνια. Το τελευταίο, πιο πρόσφατο και λιγότερο πολεμικό δίπολο, είναι αυτό που αντιμετωπίζει την επανάσταση είτε ως «ευρωπαϊκή», αλλά με κριτική διάθεση απέναντι στο εκσυγχρονιστικό πλαίσιο, είτε ως «οθωμανική» κατά βάση. Η διάκριση είναι φυσικά αναλυτική, καθώς υπήρχαν και υπάρχουν πολλές αλληλεπικαλύψεις μεταξύ πλαισίων και πόλων. Η μελέτη αναφέρεται στα επιστημολογικά και μεθοδολογικά θεμέλια όλων των πλαισίων, αλλά επικεντρώνεται στο τελευταίο. Αφού εξετάσει τα πλεονεκτήματά του και τους ερευνητικούς δρόμους που έχει ανοίξει (όπως η πιο περίπλοκη πρόσληψη της νεωτερικότητας και της γεωγραφίας του πολιτισμού, η έμφαση στην τοπικότητα, αλλά και στο οθωμανικό και στο ευρύτερο περιφερειακό πλαίσιο), εξετάζει επίσης κάποια σημαντικά μειονεκτήματα που το χαρακτηρίζουν, με σημαντικότερα έναν «νεοεμπειρισμό», την έμφαση στη συγκυρία και την αδυναμία να συνδέσει το εμπειρικό υλικό με ευρύτερες διαδικασίες και ερμηνευτικά σχήματα. Το πρόβλημα αυτό είναι αντανάκλαση της αδυναμίας πολλών μελετών να λάβουν υπόψη τους τον τρόπο με τον οποίο πολλοί ιστορικοί επανεξέτασαν κατά

τις τελευταίες δεκαετίες την Εποχή των Επαναστάσεων, αλλάζοντας εν πολλοίς το ερμηνευτικό παράδειγμα.

Αντλώντας από αυτήν τη βιβλιογραφία, το τελευταίο μέρος του άρθρου έχει δύο στόχους. Ο πρώτος είναι να προτείνει έναν οδηγό για τη μελλοντική έρευνα που να αξιοποιεί την «εννοιολογική», «χωρική» και «παγκόσμια» στροφή της πρόσφατης ιστοριογραφίας. Ο δεύτερος είναι να δείξει τη σημασία της Ελληνικής Επανάστασης ως μιας περίπτωσης που είχε πολλές ομοιότητες με τα κινήματα στον αποικιοκρατούμενο και γενικότερα στον εξωευρωπαϊκό κόσμο. Αυτό, όπως υποστηρίζει το άρθρο, ενέχει μια ιστοριογραφική και επιστημολογική πρόκληση. Διότι βάζει ένα ερωτηματικό γύρω από τη χρησιμότητα της τόσο συνηθισμένης στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία (και στην πρόσφατη βιβλιογραφία για την Εποχή των Επαναστάσεων) διάκρισης ανάμεσα στην «Ευρώπη» (συμπεριλαμβανομένης της ευρωπαϊκής περιφέρειας) και στον εξωευρωπαϊκό κόσμο. Με άλλα λόγια, πόσο «ευρωπαϊκή» ήταν η ιστορία της Ευρώπης; Και, αν υπήρχαν περιπτώσεις εντός Ευρώπης, όπως η ελληνική (αλλά και της Σικελίας, της Ισπανίας, και πολλές άλλες), που είχαν τόσο πολλά κοινά σημεία με διαδικασίες που συντελούνταν εκτός Ευρώπης, και μάλιστα στον αποικιοκρατούμενο κόσμο, πόσο νόημα έχει να διατηρούμε αυτές τις διακρίσεις στον τρόπο που κάνουμε ιστορία και στα πεδία εξειδίκευσης των ιστορικών; Το υπόλοιπο κομμάτι της μελέτης χωρίζεται ουσιαστικά σε τρία μέρη: ξεκινάει από την παρουσίαση και την ανάλυση των παλαιότερων ερμηνευτικών πλαισίων για να φτάσει στο σήμερα (εννοώντας τις πρόσφατες δεκαετίες) και ακολούθως σε μια πρόταση για το αύριο του 1821.

Το χθες του 1821

Το πρώτο και παλαιότερο πλαίσιο –υπό διαμόρφωση ήδη από την περίοδο της επανάστασης και σε πλήρη δυναμική στις αρχές του 20ού αιώνα– ήταν εκείνο που έφερε σε αντιπαράθεση την εθνική με την κοινωνική ερμηνεία της επανάστασης ή, με άλλα λόγια, τον «Ελληνικό Πόλεμο της Ανεξαρτησίας» με την «Ελληνική Επανάσταση».³ Για την «εθνική» ερμηνεία, η επανάσταση ήταν το τέλος μιας μακράς διαδικασίας εθνικής αναγέννησης, της «παλιγγενεσίας». Το αποτέλεσμα ήταν προδιαγεγραμμένο: το ελληνικό έθνος θα γινόταν «πάλι» αποκλειστικός κάτοχος της επικράτειάς του.⁴ Η δεσποτική και παρακμάζουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν μπορούσε παρά να υποκύψει στις δυνάμεις της ιστορίας. Ο αντίλογος ήρθε από τη μαρξιστική αριστερά, με βασικές στιγμές τη δημοσίευση των έργων του Γεωργίου Σκληρού και του Γιάννη Κορδάτου στις αρχές του 20ού αιώνα, οι οποίοι έδωσαν έμφαση στο «κοινωνικό ζήτημα».⁵

Οι δύο αυτές ερμηνείες πάσχουν από τους ίδιους περιορισμούς. Πέραν του ευρωκεντρισμού τους, είναι ερμηνείες κατά βάση ουσιοκρατικές (όπως φαίνεται από το πώς αντιμετωπίζουν κατηγορίες όπως οι «Έλληνες», οι «Τούρκοι», η «Οθωμανική Αυτοκρατορία» κ.ο.κ.), και τελεολογικές (θεωρώντας την επανάσταση αναπόφευκτη και προδιαγεγραμμένη). Μοιράζονται επίσης έναν δραματικό τρόπο αφήγησης, ο οποίος ταξινομεί τους πρωταγωνιστές σε καλούς και κακούς, σε ήρωες/μάρτυρες και σε προδότες.⁶ Παρ' όλα αυτά, έχουν στοιχεία που αξίζει να διερευνηθούν περαιτέρω. Ένα είναι η προσοχή που δίνουν στο ευρύτερο γεωπολιτικό πλαίσιο (τον ανταγωνισμό ανάμεσα σε κράτη και αυτοκρατορίες, τους Ναπολεόντειους Πολέμους, τη διάδοση των γαλλικών επαναστατικών ιδεών, την επέκταση του εμπορικού καπιταλισμού). Ένα άλλο είναι η έμφαση στις θεσμικές συνθήκες που οδήγησαν τους Έλληνες να εξεγερθούν, αλλά και στους λόγους για τους οποίους εξεγέρθηκαν. Με άλλα λόγια, εξηγώντας πώς και γιατί η ιστορική συνέχεια του ελληνικού έθνους έγινε δυνατή υπό την οθωμανική κυριαρχία, αυτές οι προσεγγίσεις –ειδικότερα οι «εθνικές»– στράφηκαν στους θεσμούς, τα συστήματα διακυβέρνησης και την πολιτική κουλτούρα σε εθνικό και κυρίως σε τοπικό επίπεδο (όπως η ορθόδοξη εκκλησία, οι εκπαιδευτικοί θεσμοί, οι ένοπλες ομάδες, τα τοπικά ή κοινοτικά διοικητικά συστήματα), αναδεικνύοντάς τους ως παράγοντες που μπορούν να εξηγήσουν πώς διαμόρφωσαν οι Έλληνες μια διακριτή κοινωνικοπολιτική οντότητα.⁷

Η παραπάνω αντιπαράθεση πήρε νέα πνοή από τον Μεσοπόλεμο και έπειτα, όταν εμφανίστηκαν σημαντικές μελέτες για την ελληνική κοινωνία κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, με σημαντικότερα τα έργα του Νίκου Σβορώνου και του Κωνσταντίνου Δημαρά.⁸ Ο Δημαράς επικεντρώθηκε περισσότερο στον δεσμό που έλειπε από τα προηγούμενα αφηγήματα: τον χώρο των ιδεών. Το έργο του –χωρίς να αποδομεί το ευρύτερο σχήμα του εθνικού χρόνου– δρομολόγησε τη συζήτηση για τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας, δίνοντας έμφαση στον ρόλο των διανοούμενων, των ιδεών τους και των δικτύων τους – με λίγα λόγια στον ρόλο του «Νεοελληνικού Διαφωτισμού».⁹ Μια κατά κάποιο τρόπο κάπως αποκλίνοσα, αλλά κατά βάση συμπληρωματική, οπτική διατυπώθηκε από τον Νίκο Σβορώνο, ο οποίος έδωσε έμφαση στους κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες, και ειδικότερα στην ανάδυση μιας νέας τάξης εμπόρων, την οποία συνέδεσε νομοτελειακά σχεδόν με την κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την ελληνική επανάσταση. Όπως έχει υποστηρίξει ο Αντώνης Λιάκος, αν στην εκδοχή του Δημαρά το σχήμα της ιστορίας ήταν μια «νεωτερική ελίτ ενάντια στις αδρανείς μάζες», στον Σβορώνο το σχήμα ήταν «η κοινωνία και ο λαός» ενάντια στο «Κράτος» και τους μηχανισμούς της «τοπικής και ξένης εξουσίας».¹⁰ Και στις δύο προσεγγίσεις, η επανάσταση αντιμετωπιζόταν πάλι ως κλιμάκωση αλλαγών που είχαν προηγηθεί,

είτε στη σφαίρα των ιδεών (η πολιτικοϊδεολογική προσέγγιση του Δημαρά) είτε στη σφαίρα του εμπορίου (η κοινωνικοοικονομική προσέγγιση του Σβορώνου). Το σύμπλεγμα εμπορίου/ιδεών είχε διαμορφωθεί.¹¹

Περίπου την ίδια περίοδο αναπτύχθηκε μια νεοθεσμική, εθνοκεντρική άποψη σε νομικούς κύκλους, η οποία αμφισβήτησε έντονα την πολιτισμική γεωγραφία που οι περισσότερες ερμηνείες είχαν εκλάβει ως δεδομένη σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό.¹² Κατανοώντας την επανάσταση ως κορύφωση των εγγενώς «δημοκρατικών» πολιτικών παραδόσεων του ελληνικού έθνους, αυτή η οπτική έφερε την ελληνική πολιτική κουλτούρα σε οξεία αντιπαράθεση με μια υποτιθέμενη αυταρχική ευρωπαϊκή πολιτική παράδοση (που πήρε σάρκα και οστά στην περίπτωση της Ελλάδας με τις νομικές μεταρρυθμίσεις των Βαυαρών).¹³

Αυτό ήταν γενικότερα το πλαίσιο μέσα στο οποίο έκανε την εμφάνισή του το παράδειγμα του «εκσυγχρονισμού» κατά τη δεκαετία του 1970. Παρόλο που ανταποκρίθηκε στις προτεραιότητες διαφορετικών ιστοριογραφικών προσεγγίσεων και πράγματι άντλησε από αυτές (ειδικά από το σύμπλεγμα εμπορίου/ιδεών), το παράδειγμα αυτό διατυπώθηκε κυρίως από φιλελεύθερους μελετητές, που είχαν μια εντελώς διαφορετική προσέγγιση στις ευρωπαϊκές επιρροές από εκείνη της νεοθεσμικής οπτικής. Τοποθετώντας την ελληνική περίπτωση στο διεθνικό πλαίσιο των ευρωπαϊκών εξελίξεων και επηρεασμένοι καθώς ήταν από τις κονστрукτιβιστικές θεωρίες του εθνικισμού, οι μελετητές αυτοί είδαν την επανάσταση ως ριζοσπαστική ρήξη που σηματοδότησε την είσοδο της Ελλάδας στη νεωτερικότητα. Ωστόσο, συγκριτικά με ένα υποτιθέμενο ευρωπαϊκό μοντέλο, η Ελλάδα χαρακτηριζόταν από οπισθοδρομικότητα ή, πιο συγκεκριμένα, από υπανάπτυξη.¹⁴ Η ρωγή δημιούργησε μια πολιτισμική και πολιτική σύγκρουση ανάμεσα στις παραδοσιακές και συντηρητικές δυνάμεις από τη μια πλευρά, και τις νεωτερικές και προοδευτικές δυνάμεις από την άλλη.

Τα προβλήματα αυτού του παραδείγματος είναι γνωστά, μιας και χαρακτηρίζουν πολλές εθνικές ιστοριογραφίες. Αναγνωρίζει μόνο έναν δρόμο προς την πολιτική νεωτερικότητα και ρητά ή υπόρρητα θεωρεί ότι οι χώρες οι οποίες δεν ανήκαν στον ευρωπαϊκό πυρήνα μιμήθηκαν τις «ευρωπαϊκές» ή δυτικές εξελίξεις.¹⁵ Στην ελληνική του εκδοχή, το συγκεκριμένο παράδειγμα βλέπει την επανάσταση να καθορίζεται από εξωγενείς παράγοντες, ήτοι από τη μεταφορά ανθρώπων και ιδεών από την «Ευρώπη» στον υπό αναβρασμό ελληνικό χώρο.¹⁶ Είναι περιττό να πει κανείς ότι αυτό δεν αντικατοπτρίζει την πολυπλοκότητα της επανάστασης. Όπως άλλωστε και οι προηγούμενες προσεγγίσεις, αντιμετωπίζει με αρκετά μονολιθικό τρόπο χωρικές κατηγορίες (όπως «η Ευρώπη», «η Δύση» ή «η Ανατολή»), πολιτικές οντότητες (όπως η Οθωμανική Αυτοκρατορία και οι περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες) καθώς και ιδεολογικά ρεύματα (όπως ο φιλελευθερισμός, ο ρομαντισμός

κ.ο.κ.). Σημαντικότερη ένδειξη της μονολιθικότητας είναι το πώς διαιρεί τις ανθρώπινες κοινωνίες σε προοδευτικές και παραδοσιακές. Το ενδιαφέρον είναι ότι η αντίθετη οπτική, εκείνη που τονίζει τον παραδοσιακό χαρακτήρα της επανάστασης και που έχει το πλεονέκτημα ότι δίνει προσοχή στο οθωμανικό πλαίσιο, έχει υποπέσει στα ίδια αναλυτικά σφάλματα.¹⁷

Το σήμερα του 1821

Σε έναν βαθμό, αυτά τα σφάλματα ανιχνεύονται στο τελευταίο και πιο πρόσφατο ερμηνευτικό πλαίσιο, το οποίο είναι λιγότερο πολεμικό και λιγότερο έντονα διπολικό από τα προηγούμενα. Πολλοί ιστορικοί επανεκτίμησαν τη σημασία του οθωμανικού πλαισίου αντλώντας από τις κριτικές που ασκήθηκαν στο εκσυγχρονιστικό αφήγημα για τον τελεολογικό και ευρωκεντρικό του χαρακτήρα, καθώς και για την έμφαση που έδινε στην ιδέα της «διάχυσης» από τα ευρωπαϊκά κέντρα στις περιφερειακές περιοχές. Παρόλο που σε κάποιες περιπτώσεις χρησιμοποιούν μια «εκσυγχρονιστική» εννοιολόγηση, το κάνουν προκειμένου να καταδείξουν τη μετάβαση σε νέες πολιτικές και κοινωνικές πραγματικότητες.¹⁸ Επίσης, θέτοντας ερωτήματα για την απήχηση των εθνικών ή φιλελεύθερων ιδεών στην πράξη, πριν και κατά τη διάρκεια της επανάστασης, πολλοί μελετητές στέκονται κριτικά απέναντι στις προσεγγίσεις της παλαιότερης ιστοριογραφίας, καθώς και στη σχολή σκέψης του «Νεοελληνικού Διαφωτισμού». Όπως έχει υποστηρίξει η Χριστίνα Φιλλίου, ο όρος «ελληνικός» χρησιμοποιείται για να συγκαλύψει τους πολλούς τύπους αφοσίωσης και διλημάτων –οικογενειακούς, τοπικούς, θρησκευτικούς, πολιτικούς– που χρειάστηκε να διαπραγματευτούν οι υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στις αρχές του 19ου αιώνα [...] δεν μας βοηθάει να εξηγήσουμε τις αποφάσεις κάποιων ατόμων να λάβουν μέρος με την “ελληνική” πλευρά, άλλων να πολεμήσουν ενάντια στους επαναστάτες εξεγερμένους και άλλων να μην αναλάβουν καμία δράση».¹⁹

Σε απάντηση, πολλοί ιστορικοί έχουν προτείνει έναν πιο ανοιχτό τρόπο ανάλυσης από τον οποίο επίσης δεν λείπουν τα προβλήματα. Το θετικό του είναι ότι έχει αλλάξει τον τρόπο με τον οποίο οι ιστορικοί πλαισιώνουν την επανάσταση. Κάποιοι προτίμησαν το ευρωπαϊκό πλαίσιο, ενώ άλλοι το οθωμανικό ή το βαλκανικό. Οι περισσότεροι επιδιώκουν να τα συνταιριάξουν, υποστηρίζοντας ότι προκειμένου να κατανοήσουμε την επανάσταση, χρειάζεται μια πολυεπίπεδη ανάλυση.²⁰

Εκείνοι που προτιμούν το ευρωπαϊκό πλαίσιο, το κάνουν από μια νέα σκοπιά, διερευνώντας όχι μόνο τον αντίκτυπο που είχε η «Ευρώπη» στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τον ελληνόφωνο πληθυσμό της, αλλά και τον αντίκτυπο που είχε

η Ελληνική Επανάσταση στον φιλελληνισμό, τον ευρωπαϊκό φιλελευθερισμό, τις διεθνείς σχέσεις, τον εθελοντισμό και τη γεωπολιτική της Ανατολικής Μεσογείου. Πολλές αναλύσεις ωστόσο τείνουν να υποπίπτουν σε ένα παλιό επιστημολογικό σφάλμα: αντιπαραθέτουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Ευρώπη, θεωρώντας ότι και οι δύο είναι όροι με σαφές και δεδομένο σημασιολογικό περιεχόμενο.

Υπάρχουν ωστόσο σημαντικές εξαιρέσεις. Προσπαθώντας να εξετάσει τις διαφορετικές σημασιοδοτήσεις της έννοιας της Ευρώπης, ο Gilles Pécout, για παράδειγμα, έδειξε τον ρόλο της ελληνικής επανάστασης στη συγκρότηση μιας νέας διάκρισης μεταξύ της Βόρειας Ευρώπης (συμπεριλαμβάνοντας τη Ρωσία) και της Νότιας (συμπεριλαμβάνοντας και τη Γαλλία), αμφισβητώντας την εδραιωμένη αντίληψη περί διάκρισης μεταξύ Ανατολής και Δύσης.²¹ Ο Maurizio Isabella, παράλληλα, κατέδειξε τον ρόλο των διανοούμενων της Μεσογείου στο να διαμορφωθεί στις αρχές του 19ου αιώνα μια φιλελεύθερη Διεθνής, η οποία σε μεγάλο βαθμό αμφισβήτησε τη συμβατική γεωγραφία του πολιτισμού.²² Και οι δύο επισήμαναν τον βασικό ρόλο που διαδραμάτισε η Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1820 στην προώθηση της συνεργασίας και της αλληλεγγύης στη Μεσόγειο. Τέτοιες προσεγγίσεις έθεσαν το ερώτημα κατά πόσο οι εξελίξεις στον Νότο θα γίνουν περισσότερο κατανοητές, αν οι ιστορικοί δώσουν μεγαλύτερη βαρύτητα στη Μεσόγειο ως σχετικό πλαίσιο αναφοράς (χωρίς φυσικά να αποκλείουν άλλα πλαίσια). Αυτός ακριβώς είναι ο σχεδόν προγραμματικός στόχος πολλών πρόσφατων έργων με πολύ γόνιμα αποτελέσματα.²³

Η αυτοκρατορία αντεπιτίθεται

Αυτά τα τελευταία έργα αντικατοπτρίζουν τους γόνιμους προβληματισμούς που έχει δημιουργήσει η πρόσφατη βιβλιογραφία γύρω από την «Εποχή των Επαναστάσεων». Όπως σημειώθηκε ήδη, η πιο αποδοτική και γόνιμη πρόκληση προέκυψε από το νέο ενδιαφέρον για τις αυτοκρατορίες της περιόδου, που δεν τις εκλαμβάνει ως παρωχημένες και σκληρές πολιτικές οντότητες καταδικασμένες σε αποτυχία και πτώση.

Αυτή η στροφή είχε σημαντικές συνέπειες, τόσο στο περιεχόμενο των ερευνών όσο και στη μεθοδολογία τους, καθώς συνδυάζει τη νέα διεθνοποιημένη ματιά με την ανάδειξη της τοπικής διάστασης. Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση που βλέπει τις αυτοκρατορίες ως βασικά συστατικά μιας «παγκόσμιας κρίσης», οι αυτοκρατορίες άρχισαν να κλονίζονται στον ύστερο 18ο αιώνα, όταν προσπαθώντας να μετασχηματιστούν ωθήθηκαν σε γεωγραφική επέκταση και αναζήτηση πόρων. Αυτό με τη σειρά του οδήγησε σε διεθνείς πολέμους που έκαναν την επιβίωση των

αυτοκρατοριών πιο προβληματική. Δύο είναι τα βασικά επιχειρήματα εδώ. Πρώτον, ότι οι κρίσεις των αυτοκρατοριών δεν πηγάζουν από εσωτερικές εξεγέρσεις που ενεργοποιήθηκαν από εθνικά αιτήματα για πολιτική ελευθερία και απόσχιση, αλλά από τη διάλυση ή την αμφισβήτηση των θεσμών, των αυθεντιών και των πολιτικών συμμαχιών τους, και τη συνακόλουθη απονομιμοποίηση της βάσης κυριαρχίας τους. Το δεύτερο είναι ότι η αμφισβήτηση αυτή δεν υπήρξε αποτέλεσμα μόνον των εσωτερικών εξελίξεων στις αυτοκρατορίες, αλλά συνδιαμορφώθηκε από γεγονότα σε άλλες αυτοκρατορίες, που πήραν διαφορετική οξύτητα κατά τους ναπολεόντειους και τους μεταναπολεόντειους χρόνους.

Το σκεπτικό αυτού του επιχειρήματος αμφισβητεί τις «εμπρόθετες» ερμηνείες της επανάστασης και ιδίως τον μύθο της «ωραίας κοιμωμένης» – όπου το έθνος αναμένει την αφύπνιση και την αναγέννησή του. Παράλληλα, δίνει έμφαση στον κεντρικό ρόλο που διαδραμάτισε για τις αυτοκρατορικές κρίσεις η δυσφορία που εκδηλώθηκε στις περιφέρειες – μια δυσφορία που τροφοδοτήθηκε από κοινωνικά και οικονομικά συμφέροντα και άντλησε τη δυναμική της από νεωτερικά εθνικά συναισθήματα. Αυτό έκανε τους ιστορικούς να στραφούν στο τοπικό επίπεδο, αμφιβάλλοντας στην πορεία για τη συνήθη μηχανική σύνδεση ενός τοπικού πολιτικού φαντασιακού με το αποσχιστικό, εθνικό πρόταγμα.

Η έμφαση στο τοπικό επίπεδο διεύρυνε το κοινωνικό, και όχι μόνο, φάσμα των μελετών. Μαζί με τους συνήθεις υπόπτους (τους διανοούμενους και τους εμπόρους) το ενδιαφέρον στράφηκε στον ρόλο των ιερέων, των γαιοκτημόνων, των αξιωματούχων, των επαγγελματιών (της βίας, του νόμου ή της διοίκησης), των διαφορετικών εθνοτικών ομάδων, καθώς και στον ρόλο των εφημερίδων, των τοπικών συνελεύσεων κ.ο.κ. Το αποτέλεσμα ήταν να χυθεί νέο φως στις σχέσεις μεταξύ των αυτοκρατοριών, μεταξύ των αυτοκρατοριών και των υπηκόων τους, μεταξύ των υπηκόων εντός των αυτοκρατοριών και μεταξύ των υπηκόων διαφορετικών αυτοκρατοριών.²⁴ Παράλληλα, η παλαιότερη διχοτομική λογική που έβλεπε στα κινήματα ανεξαρτησίας είτε μια απόρριψη της αυτοκρατορικής διακυβέρνησης (η «εκσυγχρονιστική» ερμηνεία) είτε την προσαρμογή μιας παραδοσιακής αυτοκρατορικής πρακτικής (η «παραδοσιακή» ερμηνεία) άρχισε να χάνει την ερμηνευτική της δύναμη. Οι νέες μελέτες, δίνοντας έμφαση τόσο στη συνέχεια όσο και στην αλλαγή, δεν αντιμετωπίζουν τα νεωτερικά και τα παραδοσιακά στοιχεία των εξεγέρσεων ως αμοιβαία αποκλειόμενα.

Τα γνωρίσματα αυτής της στροφής μπορεί να τα βρει κανείς και στην πρόσφατη ιστοριογραφία για την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το σύννηθες αφήγημα ήταν ότι τρεις διαδικασίες χαρακτήρισαν την ιστορία της Αυτοκρατορίας από τον 18ο αιώνα και μετά: η αυξανόμενη αποκέντρωση, η ξένη παρέμβαση και η άνοδος του εθνικισμού. Παραδοσιακά, αυτή η στιγμή της «εξουσίας της περιφέρειας» εξεταζόταν

υπό μια τελεολογική οπτική, ως αρχή του τέλους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (ανεξάρτητα από το γεγονός ότι αυτό το τέλος ήρθε ενάμιση αιώνα αργότερα). Πρόσφατες έρευνες δίνουν μια πιο περίπλοκη εικόνα, έστω και αν δεν αμφισβητούν την αναδυόμενη δύναμη των τοπικών προυχόντων («αγιανοποίηση») και τον ρόλο της ξένης παρέμβασης. Ιστορικοί που μελέτησαν, για παράδειγμα, τους τοπικούς αξιωματούχους και τις διαφορετικές τοπικότητες/εντοπιότητες στα Βαλκάνια υποστήριξαν ότι η άνοδος της τοπικής εξουσίας ήταν σημάδι της ευελιξίας του κεντρικού κράτους και ίδιον του μεταρρυθμιστικού σχεδίου. Υποστηρίζουν δηλαδή ότι παρόλο που το κέντρο επέτρεψε στους τοπικούς προύχοντες μια ορισμένη ελευθερία δράσης, διατήρησε τη νομιμοποίησή του στα μάτια του τοπικού πληθυσμού, τουλάχιστον ως έσχατος κριτής, ειδικά στις περιπτώσεις στις οποίες διακυβευόταν η δημόσια τάξη.²⁵

Τέτοιες μελέτες δίνουν μια πιο περίπλοκη εικόνα του μεταρρυθμιστικού αυτοκρατορικού προγράμματος. Σε ορισμένες περιπτώσεις, λειτούργησε σε συνεργασία με τους τοπικούς προύχοντες. Σε άλλες αμφισβήτησε την εξουσία τους, οδηγώντας καμιά φορά σε ρήξη, όπως συνέβη με τις περιπτώσεις του Αλή Πασά και του Οσμάν Πασβάνογλου. Εκεί, όπως και αλλού, διοικητικές ελίτ, χωρικοί και έμποροι αντέδρασαν υπερασπιζόμενοι τα παλαιά καθιερωμένα προνόμια, που επέτρεπαν μian ανεπίσημη, τοπική αυτονομία.²⁶ Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως στην ελληνική εξέγερση, αυτό προκάλεσε αλυσιδωτές αντιδράσεις με σημαντικές επιπτώσεις για την αυτοκρατορία, αλλά και για το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα.²⁷ Οι αντιστάσεις, ωστόσο, δεν δημιούργησαν απαραίτητα νέες πολιτικές εναλλακτικές, ούτε παρεμπόδισαν μια πιο στενή σχέση κέντρου και περιφέρειας. Αντιθέτως, σε πολλές περιπτώσεις οδήγησαν στη διατύπωση αιτημάτων που απέβλεπαν στην αποκατάσταση της «παλαιάς τάξης» και των παραδοσιακών προνομίων, όπως στην περίπτωση του Πασβάνογλου, αλλά και κάποιων ελλήνων επαναστατών.²⁸ Πράγματι, εκείνο που μόνο μερικώς έχει μελετηθεί είναι το κατά πόσο ο ριζοσπαστισμός στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων εδράζεται σε αυτό το αίτημα για «αποκατάσταση», ή μάλλον στον τρόπο με τον οποίο τέτοια αιτήματα αναμείχθηκαν με καινοφανή πολιτικά αιτήματα που αντλούσαν έμπνευση από τη Δυτική Ευρώπη.²⁹

Και εδώ φτάνουμε στο κρίσιμο ερώτημα: ποιος ήταν ο αντίκτυπος αυτών των αλλαγών στην ίδια τη μελέτη της Ελληνικής Επανάστασης; Κατά κάποιον τρόπο, η επιρροή είναι μικρότερη από εκείνη που θα περίμενε κανείς, δεδομένης της ραγδαίας αύξησης των μελετών για την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Μια από τις πιο σημαντικές συνέπειες, πάντως, είναι η «οθωμανικοποίηση» της επανάστασης. Η τάση αυτή έχει πάρει διάφορες μορφές.³⁰ Κάποιοι ιστορικοί, για παράδειγμα, έστρεψαν την προσοχή τους στην πρόσληψη της επανάστασης από

τους Οθωμανούς και στον τρόπο που αυτή επηρέασε το ίδιο το κεντρικό κράτος.³¹ Άλλοι εξέτασαν τον τρόπο με τον οποίο πολλοί οθωμανοί υπήκοοι και κυρίως θεσμοί (όπως η εκκλησία) επιχείρησαν να εξηγήσουν και να πλαισιώσουν την επανάσταση.³² Τέτοιες προσεγγίσεις δημιούργησαν ερωτήματα –που ακόμα δεν έχουν διερευνηθεί επαρκώς– για την επίδραση που είχε η πρόσληψη της επανάστασης από τους Οθωμανούς στην ίδια την εξέλιξή της, αλλά και στο πώς οι δύο πλευρές αντιλαμβάνονταν η μία την άλλη.

Μια άλλη μορφή της «οθωμανικοποίησης» ήταν η απόδοση ιδιαίτερης προσοχής στο τοπικό επίπεδο και στις κοινωνικές και πολιτικές διεργασίες που είτε δημιούργησαν τον επαναστατικό αναβρασμό είτε δημιουργήθηκαν από αυτόν. Το εύρος των νέων μελετών είναι πολύ μεγάλο για να το καλύψουμε εδώ. Αρκεί να σημειώσουμε ότι έχουμε πια πρωτοποριακές μελέτες για τον Αλή Πασά, τους αρματολούς, τα νησιά, καθώς και για περιοχές όπως η Πελοπόννησος και η Ρούμελη.³³ Πράγματι, κάποιες από τις πιο γόνιμες μελέτες προέκυψαν από την επανεκτίμηση της δυναμικής των σχέσεων ανάμεσα στις τοπικές κοινωνίες και την Υψηλή Πύλη, καθώς η τελευταία επιχειρούσε να μεταρρυθμίσει την αυτοκρατορία.

Η ματιά αυτή στο τοπικό, ωστόσο, έχει μόνον εν μέρει συνδυαστεί με μια φρέσκια ματιά στο διεθνές πλαίσιο. Μια καινοτομία εδώ συνίσταται στην έμφαση που έχουν δώσει κάποιοι ιστορικοί στη Ρωσική Αυτοκρατορία και τον ρόλο της στα Βαλκάνια και τη Μαύρη Θάλασσα, χωρίς αυτή η έμφαση να περιορίζεται στα εμπορικά προνόμια και τη Φιλική Εταιρεία. Σύμφωνα με την οπτική τους, η έμφαση των παλαιότερων ερμηνειών στον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό, στον Φιλελληνισμό και στον ευρωπαϊκό καπιταλισμό, μεταξύ άλλων, πιο πολύ θόλωσε παρά φώτισε τις εξελίξεις στα Βαλκάνια. Με τα λόγια της Κωνσταντίνης Ζάνου, η έμφαση στις αυτοκρατορίες «προσφέρει μια πιο πολυκεντρική προσέγγιση, γεωγραφικά και ιδεολογικά, στις ρίζες του ελληνικού εθνικισμού και της Ελληνικής Επανάστασης».³⁴ Πρόκειται για μια προσέγγιση που εξετάζει τις «μικρές πατρίδες» των νησιών του Ιονίου και τις «μεγάλες πατρίδες» της Βενετικής, της Ρωσικής και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως πατρίδες που συνυπάρχουν με την αναδυόμενη νέα πατρίδα του ελληνικού κράτους.³⁵ Ένας από τους περιορισμούς αυτών των μελετών είναι ότι συνήθως επικεντρώνονται είτε σε διανοούμενους, οι οποίοι μέσα από την εμπειρία της διασποράς πειραματίζονταν με τον αυτοκρατορικό εθνικισμό και τον διεθνικό πατριωτισμό, είτε στις διοικητικές ελίτ. Μια μεγάλη πρόκληση που έχει να αντιμετωπίσει η μελλοντική ιστοριογραφία για την Ελληνική Επανάσταση είναι το πώς θα συνδυάσει αυτά τα επίπεδα ανάλυσης.

Μια απόπειρα έγινε πρόσφατα από τον Thomas Gallant, ο οποίος πρότεινε έναν πολύτιμο διαχωρισμό μεταξύ δομικών παραγόντων και συγκυρίας.³⁶ Με τον τρόπο αυτό κατάφερε να συνδυάσει τη διεθνική και τη διαυτοκρατορική

προσέγγιση (που λαμβάνει υπόψη τις εσωτερικές αλλαγές και την πολυπλοκότητα των σχέσεων μεταξύ Οθωμανικής και Ρωσικής Αυτοκρατορίας, τον Διαφωτισμό και τις γαλλικές επαναστατικές ιδέες, καθώς και την επέκταση του εμπορίου και των ιδεών των Ελλήνων) με πιο τοπικά φαινόμενα, όπως οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις και ο αντίκτυπος που είχαν στις επαρχίες. Οι διαδικασίες αυτές είναι βασικές για να κατανοήσει κανείς τους παράγοντες που αποκαλεί δομικούς ο Gallant: την εμφάνιση νέων ιδεών, νέων ηγετικών ομάδων και μιας λαϊκής δυσφορίας. Για να εξηγήσει πώς αυτοί οι δομικοί παράγοντες μετεξελίχθηκαν σε μια γενικευμένη εξέγερση, στρέφεται στη συγκυρία: οι εξεγέρσεις των Σέρβων, το παράδειγμα των Ιονίων Νήσων, η αποδυναμωμένη διοίκηση στο τοπικό επίπεδο (ιδιαίτερα στην Πελοπόννησο) και φυσικά η κίνηση της Υψηλής Πύλης κατά του Αλή Πασά. Αυτός ο συνδυασμός εξηγεί το εκρηκτικό επαναστατικό μείγμα. Από αυτή τη σκοπιά, η ανάλυση του Gallant για την περίοδο μετά το ξέσπασμα της επανάστασης είναι αρκετά συμβατική δεδομένου ότι επικεντρώνεται στις στρατιωτικές εξελίξεις και την εμπλοκή των Μεγάλων Δυνάμεων.

Αυτή η έμφαση στο τοπικό, το αυτοκρατορικό, και το διεθνικό/διαυτοκρατορικό έχει σημαντικές μεθοδολογικές συνέπειες. Σημαντικότερη είναι η αντικατάσταση του μεθοδολογικού εθνοκεντρισμού, που διαμόρφωσε σε μεγάλο βαθμό το συμβατικό σύμπλεγμα ιδεών/εμπορίου, από ένα πολύ πιο σύνθετο παζλ, που εξετάζει την εθνικότητα και την εθνοτική ταυτότητα και ένταξη από διεθνική σκοπιά. Το ερώτημα εδώ, ωστόσο, είναι αν η κριτική του εθνοκεντρισμού έχει παράξει ένα νέο αφήγημα ή μεταφήγημα. Λίγοι ιστορικοί πήραν σαφή θέση ως προς αυτό. Ένας είναι ο Fred Anscombe, ο οποίος διατύπωσε μια ερμηνεία που βασίζεται στο τρίπτυχο κράτος, πίστη και έθνος. Η ερμηνεία του αποτελεί ουσιαστικά την πιο αυστηρή «οθωμανική» προσέγγιση, καθώς θεωρεί πως όλες οι εξεγέρσεις του 19ου αιώνα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μπορούν να γίνουν κατανοητές αποκλειστικά στο οθωμανικό πλαίσιο. Και αυτό ισχύει όχι μόνο για τις πρακτικές αλλά και για τα δρώντα υποκείμενα, τις πράξεις και τις επιλογές τους, τα αιτήματά τους, το νοητικό τους σύμπαν κ.ο.κ. Στο έργο του Anscombe η εθνοκεντρική προσέγγιση έχει αντικατασταθεί από μια προσέγγιση που θέτει στο επίκεντρο τη θρησκεία χωρίς να περιορίζεται σε ένα εκκοσμικευμένο αφήγημα, ούτε στην αντιπαράθεση του χριστιανισμού με τον ισλαμισμό. Στην πραγματικότητα, εξετάζοντας τη θρησκεία ως πηγή της δικαιοσύνης και της ηθικής –και δίνοντας τη δέουσα βαρύτητα στις ισλαμικές αρχές για τη δίκαιη κοινωνική τάξη– ο Anscombe επανασυνδέει τη θρησκεία με την κοινωνία, και συγκεκριμένα με τις κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις και ιδίως με τις εξεγέρσεις (μια εκ των οποίων ήταν και η ελληνική).³⁷ Η όποια αλλαγή, όταν επέρχεται, έχει εξωγενείς ρίζες, ενώ η μετάβαση από τις «παραδοσιακές» πρακτικές διοίκησης στις νεωτερικές πολιτικές οικοδόμησης κράτους έχει

σαν πρωταρχικό στόχο να υποσκάψει τις υπερεθνικές θρησκευτικές ταυτότητες. Αυτό το υποστηρίζει χωρίς να συμμερίζεται το εκσυγχρονιστικό αφήγημα περί «εκκοσμίκευσης», το οποίο θεωρεί πολύ περιοριστικό.

Οι έλληνες ιστορικοί είναι γενικά πιο μετριοπαθείς στους ισχυρισμούς τους. Γενικά, «εντός των τειχών», η μεθοδολογική ανανέωση και η αντικατάσταση του εθνοκεντρισμού (λιγότερο συχνή απ' ό,τι θα περίμενε κανείς)³⁸ εκφράστηκε με δύο τρόπους: απομάκρυνση από την εστίαση σε σκληρές κοινωνικές δομές και υψηλές ιδέες, και έμφαση στους πολιτικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς μετασχηματισμούς και στη δράση των υποκειμένων ιδιαίτερα στο τοπικό επίπεδο. Οι επιλογές αυτές για πολλούς ιστορικούς αποδείχτηκαν πιο χρήσιμες στην προσπάθειά τους να κατανοήσουν ζητήματα νομιμοποίησης της εξουσίας, αλλά και του τρόπου με τον οποίο άνθρωποι της εποχής προσδιόριζαν τη θέση τους και την ταυτοτική ένταξή τους, καθώς αναγκάζονταν να λάβουν κρίσιμες αποφάσεις σε μια στιγμή που η οθωμανική νομιμότητα –σε τοπικό, περιφερειακό και κεντρικό επίπεδο– αμφισβητούνταν.³⁹

Αυτή η μεθοδολογική μετατόπιση είχε διάφορες έμμεσες συνέπειες – όχι επαρκώς μελετημένες. Κατ' αρχάς, αρχίσαμε να βλέπουμε τη δράση των ανθρώπων ως συνέπεια και όχι ως αιτία της κρίσης της αυτοκρατορίας, και την «ανεξαρτησία» ως μια πολύπλοκη όσο και ανοιχτή μετασχηματιστική διαδικασία. Καθώς η εξέγερση τροφοδοτούσε αναταραχές και φαινόμενα καινοφανή –κενό εξουσίας, απονομιμοποίηση της παλαιάς τάξης πραγμάτων, έντονες πληθυσμιακές μετακινήσεις, εκτοπίσεις, καταστροφές, βία– η τοπική πολιτική αναμείχθηκε με την εθνική, πυροδοτώντας αλλαγές στο πεδίο του πραγματικού όσο και του συμβολικού. Μια άλλη συνέπεια των νέων αυτών προσεγγίσεων ήταν ότι αντί να αντιμετωπίζουν τους ανθρώπους μόνο ως μέλη ήδη διαμορφωμένων εθνοτικών κατηγοριών («Έλληνες», «Τούρκοι» κ.ά.), πολλές μελέτες δίνουν πολύ μεγαλύτερη έμφαση στην υποκειμενική και εμπρόθετη δράση τους, στο τι ήθελαν και τι προσπάθησαν να κάνουν.⁴⁰ Αντανακλούν έτσι μια γενικότερη τάση στην ιστοριογραφία, που επιδιώκει να αποκαταστήσει τον ρόλο των ανθρώπων και της δράσης στον χώρο και τον χρόνο. Αυτό με τη σειρά του έκανε πολλούς ιστορικούς να δώσουν αρκετά μεγάλη βαρύτητα στη συγκυρία, με κάποιους μάλιστα να φτάνουν στο σημείο να ισχυρίζονται πως αν θέλουμε να καταλάβουμε το ξέσπασμα της σύγκρουσης, το πού και πότε συνέβη αυτό, το γιατί εκτυλίχθηκε με τον συγκεκριμένο τρόπο ή γιατί οι άνθρωποι αποφάσισαν να συμμετάσχουν σε αυτήν, πρέπει να εγκαταλείψουμε τον όρο «Επανάσταση».⁴¹ Αντί δηλαδή να συζητάμε για μια προμελετημένη επανάσταση με απώτερο στόχο το πέρασμα στη νεωτερικότητα, οφείλουμε να ανασυγκροτήσουμε τις αβεβαιότητες της διαδικασίας που οδήγησε στην αντικατάσταση της μιας πολιτικής δομής από μian άλλη.

Όλες αυτές οι μετατοπίσεις έχουν σίγουρα εμπλουτίσει τον τρόπο με τον οποίο κατανοούμε την Ελληνική Επανάσταση. Κι όμως, με εξαίρεση κυρίως το έργο του Anscombe, οι περισσότερες προσεγγίσεις δεν έχουν κατορθώσει να υπερβούν το τοπικό πλαίσιο και να δώσουν πειστικές απαντήσεις σε βασικά ερωτήματα: πώς και γιατί τα χωρικά, πολιτικά, πολιτισμικά και ιδεολογικά όρια του τοπικού ανασηματίστηκαν πριν από την επανάσταση και κατά τη διάρκειά της; Τι ήταν τελικά εκείνο που ώθησε κάποιους Έλληνες να εμπλακούν σταδιακά σε ένα πολιτικό σχέδιο απόσχισης και διαμόρφωσης ενός ανεξάρτητου κράτους, κάτι που εκείνη τη στιγμή φαινόταν αδύνατο; Με άλλα λόγια, πώς, γιατί και πότε όλοι αυτοί οι τοπικοί μετασηματισμοί μετατράπηκαν σε κάτι άλλο; Πώς η συγκυρία έγινε ιστορία;

Στις λίγες περιπτώσεις που ιστορικοί αποπειράθηκαν να απαντήσουν σε τέτοια ερωτήματα, κατέληξαν σε προβληματικά ή περιορισμένα συμπεράσματα. Κάποιοι ερμήνευσαν την επανάσταση ως προσπάθεια των ηγετικών κοινωνικών ομάδων –συνήθως των ελίτ της διοίκησης ή/και των όπλων– να προστατεύσουν τα υλικά συμφέροντά τους και τα προνόμια που απολάμβαναν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Παρόλο που παραδέχονται πως αυτές οι ομάδες, οι οποίες υποτίθεται πως έλεγχαν τις αγροτικές μάζες και τους ένοπλους, ταλαντεύονταν μεταξύ διαφορετικών εναλλακτικών, θεωρούν πως υποκινούνταν πρωτίστως από την αντίληψη που είχαν κατά περίπτωση για τα υλικά συμφέροντά τους.⁴² Πρόκειται για μια συντηρητική ανάγνωση της επανάστασης, υπό την έννοια ότι αμφισβητεί ρητά ή υπόρρητα ακόμα και τον επαναστατικό χαρακτήρα της ελληνικής «εξέγερσης».

Άλλοι ιστορικοί προτίμησαν μια πιο «ατομοκεντρική» ερμηνεία, υποστηρίζοντας ότι η έννοια της (ατομικής) «φιλοδοξίας» θα ήταν πιο χρήσιμη για την εξήγηση των επιλογών των ανθρώπων της εποχής: «[η έννοια της φιλοδοξίας] ως αντισταθμιστικού παράγοντα για την πίστη και αφοσίωση πριν από το 1812, ως εργαλείου για τους οθωμανούς χριστιανούς που αγωνίζονταν να επιβιώσουν στην αναταραχή του 1820».⁴³ Όπως έχει υποστηρίξει και η Sarah Knott, τέτοιου είδους ερμηνείες που βασίζονται στην περίπτωση και τη συγκυρία συνδέονται άρρηκτα με την άποψη ότι εκείνο που διαμορφώνει την πολιτική των ατόμων είναι η ανταντακλαστική τους συμπεριφορά και οι συγκεκριμένες συνθήκες, όχι επομένως η ιδεολογία ή η άποψή τους για τον κόσμο. Αυτός ο «νέου τύπου εμπειρισμός», όπως το θέτει, είναι «κοινωνικά συμπεριληπτικός, αλλά πολιτικά αθόρυβος [...] ιστοριογραφία για νεοφιλελεύθερους καιρούς».⁴⁴

Συνοψίζοντας, ένας περιορισμός της πρόσφατης στροφής είναι η αποτυχία της να συνδέσει το τοπικό με το γενικό επίπεδο, και συγκεκριμένα με το υπό διαμόρφωση εθνικό πλαίσιο. Ένας δεύτερος είναι ότι απορρίπτοντας τον εθνικό αυτοπροσδιορισμό ως πολύ ιδεολογικό, απλουστευτικό και στενό πλαίσιο για την εξήγηση της ανθρώπινης δράσης, κάποιες μελέτες έχουν καταλήξει σε ερμηνείες

που είτε χρησιμοποιούν ηθικά πλαίσια (η θρησκεία ως ηθικό σύστημα), είτε περιορίζουν τα κίνητρα και τη δράση των ανθρώπων στην προώθηση προσωπικών ή ταξικών συμφερόντων. Ένας τρίτος περιορισμός είναι ότι οι περισσότερες αναλύσεις δεν έχουν κατορθώσει να συνομιλήσουν με την πρόσφατη πολύ πλούσια βιβλιογραφία για την Εποχή των Επαναστάσεων. Το τελευταίο μέρος του άρθρου, αντλώντας από αυτήν τη βιβλιογραφία, θα συζητήσει τρεις δρόμους που θα μπορούσε να πάρει η έρευνα για την ελληνική επανάσταση.

Το αύριο του 1821

Όπως σημειώθηκε ήδη, τα τελευταία χρόνια έχει παραχθεί σημαντικό έργο για την Εποχή των Επαναστάσεων, το οποίο άλλαξε σημαντικά την πρόσληψη και τον τρόπο ερμηνείας των επαναστατικών κινήματων που της έδωσαν τον χαρακτηρισμό της. Παρ' όλα αυτά, πολλοί ιστορικοί της περιόδου αντιμετωπίζουν ένα πρόβλημα: παρά την εμφάνιση αρκετών νέων μελετών και την κριτική στον ευρωκεντρισμό και τον δυτικοκεντρισμό που χαρακτήριζαν τις παλαιότερες μελέτες, υπάρχουν ακόμη πολλές περιοχές που έμειναν έξω από αυτήν την ανανεωτική προσπάθεια (τουλάχιστον από μια συγκριτική σκοπιά). Μια τέτοια περίπτωση είναι της Ανατολικής Μεσογείου και του οθωμανικού κόσμου (αλλά και του ρωσικού κόσμου βορειότερα). Βέβαια, πολλοί ιστορικοί, που μελέτησαν αυτούς τους κόσμους, συνέβαλαν σημαντικά στην ανανέωση της σχετικής βιβλιογραφίας, δείχνοντας τις πολλές παράλληλες εξελίξεις που συντελέστηκαν εκείνη την περίοδο στην Οθωμανική και τη Ρωσική Αυτοκρατορία, με μερικούς να προσπαθούν συνειδητά να εντάξουν τις εξελίξεις αυτές στο πλαίσιο της «Εποχής των Επαναστάσεων».⁴⁵ Ένα πρόβλημα, ωστόσο, είναι ότι μια παράλληλη ιστορική εξέλιξη δεν υποδηλώνει απαραίτητα αιτιότητα ή κάποια συνδεσιμότητα. Μάλιστα, ιστορικοί όπως οι David Armitage και Sanjay Subrahmanyam υποστήριξαν ότι παρά τους όποιους παραλληλισμούς η οθωμανική περίπτωση φαίνεται να αποτελεί πιο πολύ παράδειγμα μιας ανθεκτικής αυτοκρατορικής δομής παρά μιας αυτοκρατορίας υπό κατάρρευση ή σε φάση κρίσης και μεταρρύθμισης, τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1840.⁴⁶ Σύμφωνα με αυτήν την άποψη, ο οθωμανικός κόσμος είχε μάλλον αδύναμους δεσμούς με την Εποχή των Επαναστάσεων, ενώ οι αναταραχές και οι εξεγέρσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία την περίοδο εκείνη μπορούν να εξηγηθούν μόνον ως πολιτικές διαδικασίες στο εσωτερικό της.

Πιο πρόσφατες μελέτες αμφισβήτησαν αυτήν την άποψη, υποστηρίζοντας ότι όχι μόνο υπήρχαν ισχυροί δεσμοί –πολιτισμικοί, διανοητικοί ή υλικοί, ανάλογα με την άποψη κάθε μελετητή–, αλλά και ότι ήταν πιο έντονοι στις μεθορίες ή στις

αυτοκρατορικές παραμεθόριες ζώνες: στα μέρη όπου συναντιόντουσαν και αλληλεπιδρούσαν οι αυτοκρατορίες και όπου κράτη και άλλα κρατικά μορφώματα είχαν αμφιλεγόμενη διεθνή θέση.⁴⁷ Εξού και η σημασία της Ανατολικής Μεσογείου –μιας περιοχής σχεδόν εξ ορισμού συνάντησης και αλληλεπίδρασης ανθρώπων, κοινωνικών ομάδων, πολιτισμών, θρησκειών κ.λπ.– για την καλύτερη κατανόηση της Εποχής των Επαναστάσεων. Πράγματι, όπως υποστήριξαν ιστορικοί της περιοχής, η Μεσόγειος δεν εισήλθε μόνο σε μια κατάσταση αναταραχής μετά τη Γαλλική Επανάσταση και τους Ναπολεόντειους Πολέμους, αλλά έγινε μικρότερη, πιο διασυνδεδεμένη, όλο και περισσότερο αμφισβητούμενη. Η προσπάθεια των αυτοκρατορικών δυνάμεων –ιδίως της Βρετανίας, της Γαλλίας, της Αυστρίας, της Ρωσίας και της Υψηλής Πύλης μετά την πτώση του Ναπολέοντα– να αναθεωρήσουν τη θέση τους και να ενισχύσουν την εξουσία τους στην περιοχή ενέτεινε τις ήδη υπάρχουσες εσωτερικές έριδες, οι οποίες ήταν συνήθως το αποτέλεσμα της προσπάθειας των κεντρικών αρχών να εδραιώσουν την εξουσία τους.

Ο ελληνικός κόσμος βρισκόταν στο επίκεντρο αυτών των διαδικασιών, οι οποίες έφτασαν σε εκρηκτικό σημείο κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης. Δύο στοιχεία την καθιστούσαν ιδιαίτερα ριζοσπαστική και αιχμηρή. Πρώτον, ότι πραγματοποιήθηκε σε έναν χώρο που τον χαρακτήριζε ένα πλήθος από νομικές και διοικητικές τάξεις, από διαφορετικά χωρικά φαντασιακά, και ποικίλα κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά (νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου Πελάγους, ορεινές και παράκτιες περιοχές κ.λπ.). Δεύτερον, ότι συντελέστηκε σε μια ιστορική στιγμή κατά την οποία η κυκλοφορία ανθρώπων, αγαθών και ιδεών είχε εντατικοποιηθεί. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, τα αιτήματα μετάβασης από αυτοκρατορικές σε οικονομικές κρατικές πολιτικές δομές πήραν πολλές μορφές, οι οποίες έγιναν συγκρουσιακές σε πολλές περιπτώσεις. Δεν υπήρχε τίποτα το ιδιαίτερο σε όλα αυτά, καθώς παρόμοιες διαδικασίες πραγματοποιήθηκαν στον Ινδικό Ωκεανό, την Καραϊβική ή τη Λατινική Αμερική· όλες τους περιπτώσεις στις οποίες οι ιστορικοί έχουν πρόσφατα στραφεί προκειμένου να ρίξουν νέο φως στη διαδικασία μετάβασης από έναν κόσμο αυτοκρατοριών σε έναν κόσμο εθνών-κρατών – την «πιο σημαντική αλλά λιγότερο κατανοητή εξέλιξη στη σύγχρονη ιστορία».⁴⁸ Όμως το γεγονός ότι η δυναμική μιας περίπτωσης στην ευρωπαϊκή περιφέρεια είχε πολλές ομοιότητες με τα κινήματα στον αποικιοκρατούμενο και γενικότερα στον εξωευρωπαϊκό κόσμο προκαλεί προβληματισμό για το κατά πόσο παραμένει χρήσιμη η διάκριση ανάμεσα στην «Ευρώπη» (στην οποία συμπεριλαμβάνεται η ευρωπαϊκή περιφέρεια) και στον εξωευρωπαϊκό κόσμο, η οποία συνηθίζεται τόσο πολύ στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία (και στην πρόσφατη βιβλιογραφία για την Εποχή των Επαναστάσεων). Με άλλα λόγια, η μελέτη της Ελληνικής Επανάστασης μπορεί πράγματι να θέσει ευρύτερα ερωτήματα που αφορούν τις κατηγορίες

που χρησιμοποιούν οι ιστορικοί, τη χρησιμότητα των ιστοριογραφικών πεδίων και υποπεδίων, αλλά και την κατανόησή μας για τη νεωτερικότητα. Αλλά πώς; Ποιες είναι οι πιθανές ερευνητικές «στροφές» που μπορεί να πάρει η ιστοριογραφία για την Ελληνική Επανάσταση;

Εννοιολογική στροφή

Ο πρώτος δρόμος είναι η «εννοιολογική» στροφή. Ουσιαστικά πρόκειται για μια πρόταση επιστροφής στη μελέτη του πολιτικού, αλλά με πιο ευρύ τρόπο απ' ό,τι στην παλαιότερη ιστοριογραφία. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι τα κοινωνικά και προσωπικά συμφέροντα των ανθρώπων της εποχής δεν έχουν σημασία. Το βασικό επιχείρημα, ωστόσο, είναι ότι ανεξάρτητα από τα συμφέροντά τους, ή και σε σχέση με αυτά, οι άνθρωποι της εποχής προσπαθούσαν να δημιουργήσουν διοικητικές οντότητες και θεσμούς, να φανταστούν νέες πολιτικές και διοικητικές τάξεις, να τις νομιμοποιήσουν, να σκεφτούν ποιος ανήκει σε αυτές και ποιος όχι. Αν θέλουμε να κατανοήσουμε τις διαδικασίες αυτές πρέπει να κατανοήσουμε τους τρόπους –τις ιδέες και τις έννοιες– μέσω των οποίων σκέφτονταν για αυτές. Όπως έχει υποστηρίξει η Lynn Hunt, οι ιδέες δεν είναι ποτέ μόνο ιδέες, είναι πολιτισμικές κατασκευές που προέρχονται από δράσεις και παράγουν με τη σειρά τους άλλες ιδέες και δράσεις.⁴⁹

Η πρόσφατη ελληνική ιστοριογραφία έχει την τάση είτε να αποφεύγει τον χώρο των εννοιών και των ιδεών, είτε να τις αντιμετωπίζει ως επιφανόμενα άλλων διαδικασιών. Ακόμα και μελετητές που έχουν αποφύγει αυτήν την οδό, εξακολουθούν να εργάζονται μέσα σε συμβατικά πλαίσια –εκκοσμίκευση και εκσυγχρονισμός εναντίον παράδοσης, διάχυση ιδεών από τη Δυτική Ευρώπη στην Ελλάδα– αμφισβητώντας κυρίως τη χρονική διατύπωση των νεωτερικών αιτημάτων και την κοινωνιολογική τους αφετηρία.⁵⁰

Τι θα είχε να αντιτάξει μια διαφορετική «εννοιολογική» ματιά; Πρώτον, την αντιμετώπιση της επανάστασης ως ανοιχτής πολιτικής κρίσης, κατά τη διάρκεια της οποίας επαναπροσδιορίστηκαν η πολιτική σκέψη και πρακτική. Εδώ θα ήταν γόνιμη η διάκριση ανάμεσα στις αιτίες της επανάστασης και την ίδια την επαναστατική διαδικασία – μιας και όλες οι επαναστάσεις, για να θυμηθούμε τον Francois Furet, τροφοδοτούνται από τη συγκυρία. Δεύτερον, ένα τέτοιου είδους ερευνητικό πρόγραμμα θα έπρεπε να διερευνήσει το πώς οι υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας άρχισαν να αμφισβητούν τη νομιμότητά της, πώς άρχισαν να διαμορφώνουν και να διεκδικούν κάθε είδους ταυτότητες και κυρίως πώς άρχισαν να δίνουν πολιτική μορφή σε αυτές τις αμφισβητήσεις. Πρόκειται για μια διαδικασία

που ήταν αρκετά περίπλοκη, καθώς τα εννοιολογικά πλαίσια της πολιτικής δράσης (τα «σενάρια») από τα οποία αντλούσαν οι επαναστάτες, αλλά και τα οράματά τους για το μέλλον και την οργάνωση της εξουσίας, ποίκιλλαν από χρόνο σε χρόνο και από τόπο σε τόπο.⁵¹ Οφείλουμε λοιπόν να αποκαλύψουμε και να κατανοήσουμε αυτές τις εναλλακτικές (τόσο εκείνες που εφαρμόστηκαν όσο και εκείνες που δεν εφαρμόστηκαν), καθώς και το γιατί κάποιες επικράτησαν έναντι άλλων.

Πώς; Σύμφωνα με τον Samuel Moyn, διερευνώντας την πολιτική γλώσσα των επαναστατών, την ιδεολογία και την πρακτική ή, με άλλα λόγια, το «κοινωνικό φαντασιακό» τους.⁵² Με αυτόν τον τρόπο θα ιχνηλατήσουμε πώς και κατά πόσο παλαιές και νέες έννοιες βρήκαν τον δρόμο τους στα πολιτικά σχέδια και στη διατύπωση αιτημάτων. Πολλοί ιστορικοί έδειξαν πρόσφατα ότι δύο κεντρικές και αλληλένδετες έννοιες την εποχή αυτή σε παγκόσμιο επίπεδο ήταν εκείνες της κυριαρχίας και της ανεξαρτησίας. Ανεξάρτητα από το πού και το πώς αρθρώνονταν, έθεταν επί τάπητος τρία καίρια ζητήματα: τη φύση και τα όρια της πολιτικής κοινότητας, τα χαρακτηριστικά των μελών της και τη σχέση τους με την εξουσία.⁵³

Κατά την Ελληνική Επανάσταση –η οποία απουσιάζει συνήθως από τις σχετικές συζητήσεις– αυτά τα ζητήματα αντιμετωπίστηκαν με διαφορετικούς τρόπους. Καθώς η οθωμανική νομιμότητα αμφισβητούνταν, ορισμένοι αναζήτησαν ένα είδος διοικητικής αυτονομίας αλλά εντός κάποιου αυτοκρατορικού πλαισίου. Άλλοι πήγαν ένα βήμα παραπέρα, ρωτώντας ποιος πρέπει να κυβερνάει και διευρύνοντας το πεδίο των δυνατοτήτων. Άλλοι πάλι αναζήτησαν έναν ριζικό μετασχηματισμό στην κοινωνία και την πολιτική. Παρότι ήταν πολλά τα πολιτικά ιδιώματα μέσω των οποίων εκφράστηκαν αυτές οι εναλλακτικές, οι έννοιες της *πατρίδας* και του *έθνους* –με τις διαφορετικές και ποικίλες συνδηλώσεις τους– ήταν καταστατικές της πολιτικής δράσης, των συνταγματικών εξελίξεων και της συγκρότησης των πρώτων επαναστατικών θεσμών.⁵⁴ Μελέτες γύρω από τέτοιες έννοιες θα μας βοηθούσαν να καταλάβουμε τη γλώσσα που χρησιμοποιούσαν οι σύγχρονοι, τις πολιτικές τους ιδέες, τα πολιτικά προγράμματα που διατύπωσαν, τι ήταν επαναστατικό στην επανάσταση κ.ο.κ.

Χωρική στροφή

Η εστίαση στις έννοιες συμπίπτει με τη «χωρική» στροφή. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το θέμα της «κυριαρχίας» κατά την Εποχή των Επανάστασεων είχε πάντοτε μια χωρική διάσταση, καθώς σχετιζόταν με τη νοσηματοδότηση του τόπου, του χώρου και των συνόρων –πραγματικών και φαντασιακών.⁵⁵ Μια στροφή στον «χώρο» θα απαιτούσε τη διερεύνηση των χωρικών φαντασιακών στον

ελληνικό κόσμο της εποχής εκείνης και το πώς αυτά ανασχηματίστηκαν πριν από την επανάσταση και κατά τη διάρκειά της (ποια η σχέση, για παράδειγμα, μεταξύ του όποιου τοπικού φαντασιακού με το αναδυόμενο εθνικό, αλλά και με εκείνο της «Ευρώπης», του «χριστιανισμού», της «αυτοκρατορίας» κ.ο.κ.).

Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να αποσυσσωματώσουμε τη μελέτη της πολιτειακής διαμόρφωσης στον ελληνικό κόσμο. Όπως έχει φανεί από μελέτες του τοπικού, ο νοητικός χάρτης των ιστορικών δρώντων δεν συνέπιπτε απαραίτητα με τα τελικά σύνορα του ελληνικού κράτους. Αυτό δημιουργεί μια σειρά ερωτημάτων: ποια χωρικά φαντασιακά και πολιτειακά σχέδια (τοπικά, περιφερειακά, εθνικά) αναδύθηκαν στη διάρκεια της επανάστασης; Πότε και πώς κατέληξαν να είναι ασύμβατα, όπως δείχνουν τα αιτήματα για τη διοικητική αυτονομία της Πελοποννήσου και οι εμφύλιοι πόλεμοι; Τι είδους ρευστοί πολιτικοί συμβιβασμοί προέκυψαν; Οι περιπτώσεις της Κρήτης, των νησιών του Ιονίου, της Σάμου ήταν εξαιρέσεις ή βιώσιμοι εναλλακτικοί πολιτικοί σχηματισμοί; Ποιοι μηχανισμοί διευκόλυναν τη μετάβαση στο φαντασιακό του έθνους-κράτους; Ποιος ήταν ο ρόλος της Αυτοκρατορίας σε όλες αυτές τις διεργασίες; Η απάντηση σε τέτοια ερωτήματα θα πρόσφερε μια εναλλακτική γενεαλογία του «χωρικού/πολιτικού» που δεν θεωρεί την ιστορική έκβαση ως αναπόφευκτη, ούτε την αντιπαράθετεί σε ένα ιδεώδες ευρωπαϊκό έθνος-κράτος.

Παγκόσμια στροφή

Τελευταία, αλλά εξίσου σημαντική με τις προηγούμενες, είναι η «παγκόσμια» στροφή, που έχει επαναφέρει με ένταση ερωτήματα σχετικά με την αιτιότητα, τις διασυνδέσεις και τις συγκρίσεις σε παγκόσμιο επίπεδο. Στον πυρήνα αυτής της στροφής βρίσκεται η «Παγκόσμια Κρίση» του ύστερου 18ου αιώνα και ο αντίκτυπος που είχε σε αυτοκρατορίες, κράτη και ευρύτερες γεωγραφικές ενότητες στη Μεσόγειο. Όπως ήδη σημειώθηκε, πολλές μελέτες για την ελληνική επανάσταση ανέδειξαν τον καταλυτικό ρόλο του διεθνούς παράγοντα (των μεγάλων δυνάμεων, του πολέμου, του ανταγωνισμού για το Ανατολικό Ζήτημα κ.ο.κ.).⁵⁶ Όσο σημαντικές και αν είναι τέτοιου είδους μελέτες, δεν μεταφράζονται σε μια «παγκόσμια» προσέγγιση.

Φυσικά δεν υπάρχει καμία σταθερή συνταγή για το πώς κάνει κανείς «παγκόσμια» ιστορία. Όπως υποστήριξε η Lynn Hunt, η σημαντικότερη συμβολή της παγκόσμιας ιστορίας ήταν να μας κάνει να αμφισβητήσουμε τις συνήθεις κατηγορίες μας. Ο Christopher Bayly υποστήριξε πως αν θέλει κανείς να βρει τι ήταν πραγματικά παγκόσμιο και επαναστατικό στην Εποχή των Επανάστασεων, θα έπρεπε

να στραφεί στην ιστορία των πολιτικών ιδεών και στα επαναστατικά ιδιώματα που δημιουργήθηκαν από τις αλληλένδετες επαναστάσεις (ιδίως τα ιδιώματα της «κυριαρχίας», του συνταγματισμού και των δικαιωμάτων).⁵⁷ Αυτά τροφοδότησαν, μάλιστα, μια διττή επικοινωνιακή διαδικασία που ήταν επίσης παγκόσμια: τη διατύπωση αιτημάτων και τη δημιουργία μιας παγκόσμιας δημόσιας σφαίρας. Μια παγκόσμια προσέγγιση θα έπρεπε, επομένως, να ξανασκεφτεί τη διεθνή συνθήκη και να τη συνδέσει καλύτερα με το τοπικό επίπεδο.

Και πρέπει να το κάνει ανοίγοντας το πεδίο του «πολιτικού». Όπως υποστήριξαν πολλοί ιστορικοί, η πολιτική εμπειρία εδράζεται συχνά σε πολιτισμικά σχήματα. Οι άνθρωποι έχουν συμφέροντα, αλλά έχουν και συναισθηματικούς δεσμούς, ευαισθησίες και συνήθειες, ακολουθούν νόρμες, προβαίνουν σε συμβολικές ενέργειες, παράγουν και μεταφέρουν νοήματα με πολλά μέσα. Αυτή η ανθρωπολογική ματιά στην κουλτούρα και στην εμπειρία της επανάστασης, θα μας οδηγήσει να αναζητήσουμε τους τρόπους με τους οποίους οι πολιτισμικές μορφές που κυκλοφορούσαν περνώντας σύνορα συνδέονταν με την πολιτική νομιμοποίηση και το «πλάσιμο» των νέων πολιτών. Προνομιακά πεδία που πρέπει να μελετηθούν παραπάνω είναι η λαϊκή βία και η σχέση της με τους πολιτικούς οργανισμούς, οι πρακτικές ένδυσης και η σωματική συμπεριφορά, σε συνδυασμό με τη σχέση τους με την αυτονομία του ατόμου, τις πολιτικές ταυτότητες, τις έμφυλες σχέσεις, τις νέες ιδέες για τον εαυτό, καθώς και τα εμπορεύματα, και το πώς όλα αυτά πολιτικοποιήθηκαν.

Επίλογος

Μια πρόκληση για όσους μελετούν την Εποχή των Επαναστάσεων και γενικότερα τη μετάβαση από έναν κόσμο αυτοκρατοριών σε έναν κόσμο εθνών-κρατών, είναι το πώς θα αποφύγουν να χρησιμοποιούν τις έντονα τελεολογικές αφηγήσεις που έχουν εμπνεύσει εν πολλοίς τις «εθνικιστικές» και εκσυγχρονιστικές αφηγήσεις, και θα αναζητήσουν, αντ' αυτού, να εξηγήσουν το πώς και το γιατί πραγματοποιείται μια μετάβαση και σχηματίζεται μια νέα τάξη πραγμάτων. Η παρούσα μελέτη υποστήριξε ότι η ιστοριογραφία για την Ελληνική Επανάσταση έχει επηρεαστεί (και εξακολουθεί να επηρεάζεται) σε μεγάλο βαθμό από τέτοιες τελεολογικές αφηγήσεις. Αυτό είναι προφανές, όπως υποστήριξα, τόσο στο ερμηνευτικό δίπολο που βλέπει την επανάσταση ως εθνική ή κοινωνική, όσο και σε εκείνο που τη βλέπει ως νεωτερική ή παραδοσιακή. Πρόσφατες εργασίες αμφισβήτησαν έντονα και τα δύο ερμηνευτικά δίπολα, δίνοντας τη δέουσα προσοχή στο διεθνές αλλά και στο τοπικό επίπεδο, και προσπαθώντας γενικότερα να εντάξουν καλύτερα την Ελληνική Επανάσταση τόσο στο ευρωπαϊκό πλαίσιο της όσο και στο οθωμανικό.

Ωστόσο, παρά τις πολλές και αξιοσημείωτες μελέτες, υπάρχει σημαντικό περιθώριο για την καλύτερη ένταξη της Ελληνικής Επανάστασης (και γενικότερα του ελληνικού κόσμου από τα τέλη του 18ου αιώνα έως τα μέσα του 19ου) στο ευρύτερο πλαίσιο της Εποχής των Επαναστάσεων. Στην πραγματικότητα, η Ελληνική Επανάσταση δεν έχει ακόμη βρει τη θέση της στην πρόσφατη βιβλιογραφία περί επαναστάσεων. Στόχος της μελέτης αυτής δεν είναι απλώς να δείξει πώς μπορεί να καλυφθεί η απόσταση, αλλά και να δείξει τους πολλούς τρόπους με τους οποίους η ελληνική περίπτωση μπορεί να μας βοηθήσει να καταλάβουμε καλύτερα την Εποχή των Επαναστάσεων. Πράγματι, όπως υποστήριξα (και όπως έχουν δείξει πολλές πρόσφατες μελέτες), ο ελληνικός κόσμος και η Ανατολική Μεσόγειος γενικότερα ήταν σημαντικό κομμάτι «[της περιόδου] μετάδοσης της κυριαρχίας», όπως τη χαρακτήρισε ο David Armitage. Αυτό ανάγκασε τους ανθρώπους της περιοχής να αντιμετωπίσουν δύο αλληλένδετα ζητήματα: πώς να ορίσουν τα μέλη της πολιτικής κοινότητας και τα σύνορα γύρω από αυτήν. Τρία στοιχεία έκαναν αυτά τα ζητήματα εκρηκτικά, πράγμα που έδωσε στην περιοχή τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της (και μια εναλλακτική χρονικότητα όσον αφορά τις επαναστάσεις): η περίπλοκη γεωγραφική και κοινωνικοοικονομική φύση της περιοχής (έναν σπάνιος συνδυασμός πολλών νησιών, μακρών παράκτιων και απομονωμένων ορεινών περιοχών), η εμπλοκή και οι ανταγωνισμοί των αυτοκρατορικών δυνάμεων, και η εντατικοποίηση της κυκλοφορίας ανθρώπων, αγαθών και ιδεών – που ήταν εν μέρει το αποτέλεσμα της εμπλοκής των αυτοκρατορικών δυνάμεων στην Ανατολική Μεσόγειο. Σε τέτοια πλαίσια, που είχαν

πολλές ομοιότητες με τον αποικιοκρατικό κόσμο, η μετάβαση από αυτοκρατορικές δομές σε κάτι άλλο (ό,τι και αν ήταν αυτό) πήρε πολλές μορφές. Η Ελληνική Επανάσταση ήταν μια τέτοια περίπτωση μετάβασης, και το πρώτο βήμα που πρέπει να κάνουμε για να κατανοήσουμε και το ξέσπασμα και την εξέλιξή της είναι να την αντιμετωπίσουμε ως ανοιχτή διαδικασία, η πορεία της οποίας εξαρτήθηκε τόσο από κοινωνικοπολιτικές δομές όσο και από συγκυρίες.

Η επέτειος των διακοσίων χρόνων από την Ελληνική Επανάσταση είναι μια πρώτης τάξεως ευκαιρία για να αναδείξουμε αυτήν την ενδεχομενικότητα, να μελετήσουμε και να ξανασκεφτούμε το 1821 με πολλούς τρόπους και νέες προσεγγίσεις. Όχι φυσικά αναζητώντας «ενιαία» αφηγήματα και περιχαρακωμένοι αποκλειστικά σε εσωτερικές συζητήσεις, αλλά όπως επιτάσσουν η ακαδημαϊκότητα και ο διεθνής επιστημονικός διάλογος.

Σημειώσεις

1. Βλ. μεταξύ άλλων David Armitage και Sanjay Subrahmanyam, επιμ., *The Age of Revolutions in Global Context, c. 1760-1840* (Λονδίνο: Palgrave, 2010)· Jeremy Adelman, *Sovereignty and Revolution in the Iberian Atlantic* (Πρίνστον: Princeton University Press, 2006)· Gabriel Paquette, *Imperial Portugal in the Age of Atlantic Revolutions: The Luso-brazilian World, c. 1770-1850* (Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2013)· Kate Fullagar και Michael A. McDonnell, *Facing Empire: Indigenous Experiences in a Revolutionary Age* (Βαλτιμόρη: John Hopkins University Press, 2018)· Sujit Sivasundaram, *Waves across the South: A New History of Revolution and Empire* (Λονδίνο: University of Chicago Press, 2020).
2. Maurizio Isabella και Konstantina Zanou, επιμ., *Mediterranean Diasporas: Ideas and Politics in the Long Nineteenth Century* (Λονδίνο: Bloomsbury, 2015)· Joanna Innes και Mark Philp, επιμ., *Re-imagining Democracy in the Mediterranean, 1750-1860* (Οξφόρδη: Oxford University Press, 2018)· Maurizio Isabella, *Risorgimento in Exile: Italian Émigrés and the Liberal International in the post-Napoleonic Era* (Οξφόρδη: Oxford University Press, 2009)· Christopher A. Bayly, *Recovering Liberties: Indian Thought in the Age of Liberalism and Empire* (Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2012).
3. Alexandre Soutzo, *Histoire de la révolution grecque* (Παρίσι: Firmin Didot, 1829)· Samuel Gridley Howe, *An Historical Sketch of the Greek Revolution* (Νέα Υόρκη: Gallaher and White, 1828)· Edward Blaquiére, *The Greek Revolution; its origins and progress, together with some remarks on the religion, national character in Greece* (Λονδίνο: Whittaker, 1824). Βλ. Γιώργος Δερτιλής, «Η ιστοριογραφία του νεότερου ελληνισμού σήμερα», *Σύγχρονα Θέματα* 36-37 (1988): 84-93, Γιάννης Κουμπουρλής, «Η Επανάσταση του 1821 και η δημιουργία του ελληνικού εθνικού κράτους στις πρώτες μεγάλες αφηγήσεις της νεότερης ελληνικής ιστορίας: Από την πολυπαραγοντική ανάλυση στο σχήμα της εθνικής τελεολογίας», στο Πέτρος Πιζάνιας, επιμ., *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Ένα ευρωπαϊκό γεγονός* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2009), 351-374.
4. Michael Herzfeld, *Ours Once More: Folklore, Ideology, and the Making of Modern Greece* (Νέα Υόρκη: Pella Publishing Co, 1986).
5. Γεώργιος Σκληρός, *Το κοινωνικό μας ζήτημα* (Αθήνα: Εκδόσεις Σοσιαλιστικού Κέντρου, 1922)· Γιάννης Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της επανάστασης του 1821* (Αθήνα: Βασιλείου, 1924).
6. Christine Philliou, «Breaking the Tetrarchia and Saving the Kaymakam: To be an Ambitious Ottoman Christian in 1821», στο *Ottoman Rule and the Balkans, 1760-1850: Conflict, Transformation, Adaptation*, επιμέλεια Antonis Anastasopoulos και Elias Kolonos (Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007), 181-194.
7. Κουμπουρλής, «Η Επανάσταση του 1821»· Γεώργιος Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωση κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν, 1821-1827* (Αθήνα: Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, 1966).
8. Nikos Svoronos, *Le Commerce de Salonique au XVIIIe siècle* (Παρίσι: Presses Universitaires de France, 1956)· Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* (Αθήνα: Ίκαρος, 1945). Πολύ σημαντικό ήταν επίσης το έργο των Μιχάλη Σακελλαρίου και Απόστολου Βακαλόπουλου.
9. Antonis Liakos, «Modern Greek Historiography (1974-2000): The Era of Tradition from Dictatorship to Democracy», στο *(Re)Writing History: Historiography in Southeast Europe after Socialism*, επιμέλεια Ulf Brunbauer (Μύνστερ: LIT Verlag, 2004), 351-378.

10. Στο ίδιο.
11. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Σύντομη ιστορία του νεότερου ελληνικού κράτους* (Αθήνα: Καλλιγράφος, 2012)· Richard Clogg, *A Concise History of Greece* (Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 1992)· Chris Woodhouse, *Modern Greece: A Short History* (Νέα Υόρκη: Frederick A. Praeger 1968)· Douglas Dakin, *The Greek Struggle for Independence, 1821-1833* (Λος Άντζελες: University of California Press, 1973).
12. Νικόλαος Πανταζόπουλος, *Νεοελληνικό κράτος και ευρωπαϊκή ταυτότητα: Ο καταλυτικός ρόλος των Βαυαρών* (Αθήνα: Παρουσία, 1998). Το ρεύμα αυτό έχει επηρεάσει πολύ διαφορετικούς μελετητές, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που επηρεάστηκαν από τις μεταποικιακές σπουδές. Βλ. για παράδειγμα Παύλος Πετρίδης, Ευάγγελος Πρόντζας, επιμ., *Δίκαιο, ιστορία και θεσμοί: Τιμητικός τόμος αφιερωμένος στον Νικόλαο Πανταζόπουλο* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2000)· Stathis Gourgouris, *Dream Nation: Enlightenment, Colonization and the Institution of Modern Greece* (Στάνφορντ: Stanford University Press, 1996).
13. Panagiotis Zepos, *Modern Greek Law: Three Lectures delivered at Cambridge and Oxford in 1946* (Αθήνα: Α. Σιδέρης, 1949). Βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία, 1800-2010* (Αθήνα: Πόλις, 2011).
14. Nicos Mouzelis, *Modern Greece: Facets of Underdevelopment* (Λονδίνο: Macmillan Press, 1978)· Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Απαρχές συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα: 1821-1828* (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2002).
15. Lily Makrakis και Nikiforos Diamantouros, επιμ., *New Trends in Modern Greek Historiography* (Νιου Χέιβεν: MGSΑ, 1982).
16. Paschalis Kitromilides, «Paradigm Nation: The Study of Nationalism and the “Canonization” of Greece», στο *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism and the Uses of the Past, 1797-1896*, επιμέλεια Roderick Beaton και David Ricks (Λονδίνο: Routledge, 2009), 21-31· Aristovoulos Mannesis, *Deux états nés en 1830: Ressemblances et dissemblances constitutionnelles entre la Belgique et la Grèce* (Βρυξέλλες: Ferdinand Larcier, 1959).
17. Νίκος Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα* (Αθήνα: Πλέθρον, 1993)· Νίκος Ροτζώκος, *Επανάσταση και εμφύλιος στο εικοσιένα* (Αθήνα: Ηρόδοτος, 1997)· Kostas Kostis, «The formation of the state in Greece, 1830-1914», στο *Disrupting and Reshaping: Early Stages of Nation-building in the Balkans*, επιμέλεια Marco Dogo και Guido Franzinetti (Ραβένα: Angelo Longo, 2002), 47-64. Βλ. και Κώστας Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας»: *Η διαμόρφωση του ελληνικού κράτους, 18ος-20ός αιώνας*, Αθήνα: Πόλις, 2013.
18. Πιζάνιας, *Η Ελληνική Επανάσταση*.
19. Philliou, «Breaking», 186.
20. Χρήστος Λούκος, «Η επανάσταση του 1821: Από κυρίαρχο αντικείμενο έρευνας και διδασκαλίας στην υποβάθμιση και σιωπή»· Πασχάλης Κιτρομηλίδης και Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, επιμ., *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002: Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας* (Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2004), τ. 1, 579-594· Christos Loukos, «Some Suggestions for a Bolder Incorporation of Studies of the Greek Revolution of 1821 into their Ottoman Context», στο *Ottoman Rule and the Balkans, 1760-1850: Conflict, Transformation, Adaptation*, επιμέλεια Antonis Anastasopoulos και Elias Kolonos (Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007), 195-204.
21. Gilles Pécout, «Η Ελληνική Επανάσταση: Η ιδρυτική στιγμή των μεσογειακών πολιτικών αλληλεγγύης;», στο *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, επιμέλεια Πέτρος Πιζάνιας (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2009), 119-130.

22. Isabella, *Risorgimento in Exile*.
23. Isabella και Zanou, *Mediterranean Diasporas*: Innes και Philp, *Re-imagining Democracy*.
24. Adelman, *Sovereignty and Revolution*.
25. Frederick Anscombe, επιμ., *The Ottoman Balkans, 1750-1830* (Λονδίνο: Markus Wiener Publishers, 2006)· Antonis Anastasopoulos, επιμ., *Provincial Elites in the Ottoman Empire* (Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015).
26. Κωστής Παπαγιώργης, *Τα καπάκια: Βαρνακιώτης, Καραϊσκάκης, Ανδρούτσος* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2003).
27. Şükrü Ilıcak, «A Radical Rethinking of Empire: Ottoman State and Society during the Greek War of Independence (1821-1826)», δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Harvard University, 2011.
28. Dean J. Konstantaras, «Christian Elites of the Peloponnese and the Ottoman State, 1715-1821», *European History Quarterly* 43 (2013): 628-656.
29. Frederick Anscombe, *State, Faith and Nation in Ottoman and Post-Ottoman Lands* (Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2014)· Michalis Sotiropoulos και Antonis Hadjikyriakou, «*Patris, Ethnos, and Demos*: Representation and Political Participation in the Greek World», στο *Re-imagining Democracy in the Mediterranean, 1750-1860*, επιμέλεια Joanna Innes και Mark Philp (Οξφόρδη: Oxford University Press, 2018), 99-124.
30. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*: Anastasopoulos και Kolonos, *Ottoman Rule*: Πιζάνιας, *Η Ελληνική Επανάσταση*: Loukos, «Some Suggestions».
31. Ilıcak, «A Radical Rethinking of Empire»· Yusuf Hakan Erdem, «The Greek Revolt and the End of the Old Ottoman Order», στο *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, επιμέλεια Πέτρος Πιζάνιας (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2009), 281-288.
32. Σία Αναγνωστοπούλου, «Η διπλή ανάγνωση της επανάστασης στο πλαίσιο της αυτοκρατορικής λογικής περί εξουσίας του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης: Από τον οθωμανορθόδοξο πατριωτισμό στον ελληνικό αλυτρωτισμό», στο *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, επιμέλεια Πέτρος Πιζάνιας (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2009), 289-306.
33. Μαζί με έργα που ήδη έχουν επισημανθεί και ενδεικτικά, βλ. Kathy E. Fleming, *The Muslim Bonaparte: Diplomacy and Orientalism in Ali Pasha's Greece* (Πρίνστον: Princeton University Press, 1999)· Βασίλης Παναγιωτόπουλος, επιμ., *Αρχείο Αλή Πασά Συλλογής Ι. Χώτζη* (Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2009)· Διονύσης Τζάκης, «Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος: Οι ορεινές επαρχίες της Άρτας στο πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα», δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1997· Mark Mazower, επιμ., *Networks of Power in Modern Greece: Essays in Honour of John Campbell* (Λονδίνο: Hurst and Co, 2008)· Sophia Laiou, «Political Processes on the Island of Samos prior to the Greek War of Independence and the Reaction of the Sublime Porte: The Karmanioloi-Kallikantzaroi Conflict», στο *Political Initiatives "from the bottom-up" in the Ottoman Empire*, επιμέλεια Antonis Anastasopoulos (Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009), 91-105. Ο πρόσφατος σημαντικός τόμος των Δημήτρη Δημητρόπουλου, Χρήστου Λούκου και Παναγιώτη Μιχαηλάρη, επιμ., *Όψεις της επανάστασης του 1821: Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα 12 και 13 Ιουνίου 2015* (Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού «Μνήμων», 2018), περιέχει πολλά άρθρα που αναδεικνύουν την τοπική διάσταση. Βλ. επίσης Άννα Μανδουλαρά και Γιώργος Νικολάου, *Η Φιλική Εταιρεία: Επαναστατική δράση και μυστικές εταιρείες στη Νεότερη Ευρώπη* (Αθήνα: Ασίνη, 2017).

34. Konstantina Zanou, «Imperial Nationalism and Orthodox Enlightenment: A Diasporic Story between the Ionian Islands, Russia and Greece, ca 1800-1830», στο *Mediterranean Diasporas: Ideas and Politics in the Long Nineteenth Century*, επιμέλεια Maurizio Isabella και Konstantina Zanou, 130.
35. Sakis Gekas, *Xenocracy: State, Class and Colonialism in the Ionian Islands, 1815-1865* (Νέα Υόρκη: Berghahn, 2017).
36. Thomas Gallant, *The Edinburgh History of the Greeks: The Long Nineteenth Century* (Εδιμβούργο: Edinburgh University Press, 2014).
37. Frederick Anscombe, «The Balkan Revolutionary Age», *The Journal of Modern History* 84 (2012): 572-606· Anscombe, *State, Faith, Nation*.
38. Νίκος Ροτζώκος, «Το έθνος ως πολιτικό υποκείμενο: Σχόλια για το ελληνικό εθνικό κίνημα», στο *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, επιμέλεια Πέτρος Πιζάνιας (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2009), 223-241.
39. Laiou, «Political Processes»· Mazower, «Villagers, Notables», στο *Networks of Power in Modern Greece: Essays in Honour of John Campbell*, επιμέλεια Mark Mazower (Λονδίνο: Hurst and Co, 2008), 69-88· Δημητρόπουλος, Λούκος και Μιχαηλάρης, *Όψεις*.
40. Isabella και Zanou, *Mediterranean Diasporas*.
41. Philliou, «Breaking».
42. Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά»· Stathis, «From Klephts».
43. Philliou, «Breaking», 194.
44. Sarah Knott, «Narrating the Age of Revolution», *William and Mary Quarterly* 73, τχ. 1 (2016): 3-36.
45. Βλ. εδώ στη σημείωση 2 και επίσης Joanna Innes, «Popular Consent and the European Order», στο *Re-imagining Democracy in the Mediterranean*, επιμέλεια Joanna Innes και Mark Philp, 271-299· J. Clancy-Smith, *Mediterraneans: North Africa and Europe in an Age of Migration, c. 1800-1900* (Μπέρκλεϊ: University of California Press, 2010)· Il. K. Makdisi, *The Eastern Mediterranean and the Making of Global Radicalism, 1860-1914* (Μπέρκλεϊ: University of California Press, 2010)· Ali Yaycıoğlu, *Partners of Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions* (Στάνφορντ: Stanford University Press, 2016)· Aysel Yıldız, *Crisis and Rebellion in the Ottoman Empire: The Downfall of a Sultan in the Age of Revolution* (Λονδίνο και Νέα Υόρκη: I. B. Tauris, 2017)· «Mediterranean Diasporas: Politics and Ideas in the Long Nineteenth Century», Roundtable: Jussi Kurunmäki, Bernard Heyberger, Ada Dialla, Konstantina Zanou και Maurizio Isabella, *Global Intellectual History* 3, τχ. 3 (2018), <https://doi.org/10.1080/23801883.2018.1433284>· βλ. επίσης τα σχόλια στο Christopher A. Bayly, *The Birth of the Modern World, 1780-1914: Global Connections and Comparisons* (Οξφόρδη: Blackwell, 2004), 23-120.
46. Armitage και Subrahmanyam, *The Age of Revolutions*, xxvii-xxix.
47. Zanou, *Transnational Patriotism*, 7-13· Maurizio Isabella και Konstantina Zanou, «Introduction: The Sea, its People, and their Ideas in the Long Nineteenth Century», στο Isabella και Zanou, *Mediterranean Diasporas*, 1-23· Peter Hill, «How Global was the Age of Revolutions? The Case of Mount Lebanon, 1821», *Journal of Global History* (2020), 1-20, <https://doi.org/10.1017/S1740022820000145>. Βλ. επίσης Lauren Benton, *Law and Colonial Cultures: Legal Regimes in World History, 1400-1900* (Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2002)· Lauren Benton και Richard J. Ross, επιμ., *Legal Pluralism and Empires, 1500-1850* (Νέα Υόρκη: New York University Press, 2013).

48. David Armitage, *Foundations of Modern International Thought* (Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2013), 191. Για σχετική βιβλιογραφία, βλ. εδώ σημείωση 1.
49. Lynn Hunt, «The French Revolution in Global Context», στο *The Age of Revolutions in Global Context, c. 1760-1840*, επιμέλεια David Armitage και Sanjay Subrahmanyam (Λονδίνο: Palgrave, 2010), 20-36.
50. Ελπίδα Βόγλη, *Έλληνες το γένος: Ιθαγένεια και ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων* (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007)· Ροτζώκος, *Επανάσταση*, και του ίδιου, «Το έθνος ως πολιτικό υποκείμενο»· Pantelis Lekas, «The Greek War of Independence from the Perspective of Historical Sociology», *The Historical Review/La Revue Historique* 2 (2006): 161-183· Διονύσης Μοσχόπουλος, «Απόπειρες διαμόρφωσης κράτους δικαίου κατά την Ελληνική Επανάσταση. Η νομική παράδοση της Δύσης και η κοινοτική παράδοση: τομές και συνέχειες»· Δημητρόπουλος, Μιχαηλάρης και Λούκος, επιμ., *Όψεις*, 187-218· Διονύσης Τζάκης, «Πόλεμος και σχέσεις εξουσίας στην Επανάσταση του 1821», στο *Όψεις*, επιμέλεια Δημητρόπουλος, Μιχαηλάρης και Λούκος, 153-174.
51. Keith Michael Baker και Dan Edelstein, *Scripting Revolutions: A Historical Approach to the Comparative Study of Revolutions* (Στάνφορντ: Stanford University Press, 2015).
52. Samuel Moyn, «Imaginary Intellectual History»· Samuel Moyn και Darrin Mac Mahon, *Rethinking Modern European Intellectual History* (Οξφόρδη: Oxford University Press, 2014), 112-127.
53. Armitage και Subrahmanyam, *The Age of Revolutions*· David Armitage, *The Declaration of Independence: A Global History* (Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη: Harvard University Press, 2008).
54. Sotiropoulos και Hadjikyriakou, «*Patris, Ethnos, Demos*».
55. Christian Maier, *Leviathan 2.0: Inventing Modern Statehood* (Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη: Harvard University Press, 2015).
56. Anscombe, «The Balkan Revolutionary Age»· Κωστής, «*Τα κακομαθημένα παιδιά*».
57. Christopher Bayly, «The Age of Revolutions in Global Context: An Afterword», στο *The Age of Revolutions*, επιμέλεια David Armitage και Sanjay Subrahmanyam, 209-217.

Βιβλιογραφία

- Adelman, Jeremy. *Sovereignty and Revolution in the Iberian Atlantic*. Πρίνστον: Princeton University Press, 2006.
- Αλιβιζάτος, Νίκος. *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία, 1800-2010*. Αθήνα: Πόλις, 2011.
- Αναγνωστοπούλου, Σία. «Η διπλή ανάγνωση της επανάστασης στο πλαίσιο της αυτοκρατορικής λογικής περί εξουσίας του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης: Από τον οθωμανορθόδοξο πατριωτισμό στον ελληνικό αλυτρωτισμό». Στο *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, επιμέλεια Πέτρος Πιζάνιας, 289-306. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2009.
- Anastasopoulos, Antonis, επιμ. *Political Initiatives “from the bottom-up” in the Ottoman Empire*. Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009.
- . επιμ. *Provincial Elites in the Ottoman Empire*. Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015.
- Anastasopoulos, Antonis και Elias Kolonos, επιμ. *Ottoman Rule and the Balkans, 1760-1850: Conflict, Transformation, Adaptation*. Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007.
- Anscombe, Frederick, επιμ. *The Ottoman Balkans, 1750-1830*. Λονδίνο: Markus Wiener Publishers, 2006.
- . «The Balkan Revolutionary Age», *The Journal of Modern History* 84 (2012): 572-606.
- . *State, Faith and Nation in Ottoman and Post-Ottoman Lands*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2014.
- Armitage, David. *The Declaration of Independence: A Global History*. Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη: Harvard University Press, 2008.
- . *Foundations of Modern International Thought*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2013.
- Armitage, David και Sanjay Subrahmanyam, επιμ. *The Age of Revolutions in Global Context, c. 1760-1840*. Λονδίνο: Palgrave, 2010.
- Baker, Keith Michael και Dan Edelstein. *Scripting Revolutions: A Historical Approach to the Comparative Study of Revolutions*. Στάνφορντ: Stanford University Press, 2015.
- Bayly, Christopher A. *The Birth of the Modern World, 1780-1914: Global Connections and Comparisons*. Οξφόρδη: Blackwell, 2004.
- . «The Age of Revolutions in Global Context: An Afterword». Στο *The Age of Revolutions in Global Context, c. 1760-1840*, επιμέλεια David Armitage και Sanjay Subrahmanyam, 209-217. Λονδίνο: Palgrave, 2010.
- . *Recovering Liberties: Indian Thought in the Age of Liberalism and Empire*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2012.
- Benton, Lauren. *Law and Colonial Cultures: Legal Regimes in World History, 1400-1900*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2002.
- Benton, Lauren και Richard J. Ross, επιμ. *Legal Pluralism and Empires, 1500-1850*. Νέα Υόρκη: New York University Press, 2013.
- Blaquiere, Edward. *The Greek Revolution; its origins and progress, together with some remarks on the religion, national character in Greece*. Λονδίνο: Whittaker, 1824.

- Βόγλη, Ελπίδα. *Έλληνες το γένος: Ιθαγένεια και ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007.
- Clancy-Smith Julia. *Mediterraneans: North Africa and Europe in an Age of Migration, c. 1800-1900*. Μπέκκλεϊ: University of California Press, 2010.
- Clogg, Richard. *A Concise History of Greece*. Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1992.
- Dakin, Douglas. *The Greek Struggle for Independence, 1821-1833*. Λος Άντζελες: University of California Press, 1973.
- Δερτιλής, Γιώργος. «Η ιστοριογραφία του νεότερου ελληνισμού σήμερα». *Σύγχρονα Θέματα* 36-37 (1988): 84-93.
- Δημακόπουλος, Γεώργιος. *Η διοικητική οργάνωση κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν, 1821-1827*. Αθήνα: Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, 1966.
- Δημαράς, Κωνσταντίνος Θ. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Ίκαρος, 1945.
- Δημητρόπουλος, Δημήτρης, Χρήστος Λούκος και Παναγιώτης Μιχαηλάρης, επιμ. *Όψεις της επανάστασης του 1821: Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα 12 και 13 Ιουνίου 2015*. Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού «Μνήμων», 2018.
- Διαμαντούρος, Νικηφόρος. *Απαρχές συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα: 1821-1828*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2002.
- Erdem, Yusuf Hakan. «The Greek Revolt and the End of the Old Ottoman Order». Στο *The Greek Revolution: A European Event*, επιμέλεια Petros Pizaniyas, 281-288. Κωνσταντινούπολη: The Isis Press, 2011.
- Fleming, Kathy E. *The Muslim Bonaparte: Diplomacy and Orientalism in Ali Pasha's Greece*. Πρίνστον: Princeton University Press, 1999.
- Fullagar, Kate και Michael A. McDonnell. *Facing Empire: Indigenous Experiences in a Revolutionary Age*. Βαλτιμόρη: John Hopkins University Press, 2018.
- Gallant, Thomas. *The Edinburgh History of the Greeks: The Long Nineteenth Century*. Εδιμβούργο: Edinburgh University Press, 2014.
- Gekas, Sakis. *Xenocracy: State, Class and Colonialism in the Ionian Islands, 1815-1865*. Νέα Υόρκη: Berghahn, 2017.
- Gourgouris, Stathis. *Dream Nation: Enlightenment, Colonization and the Institution of Modern Greece*. Στάνφορντ: Stanford University Press, 1996.
- Herzfeld, Michael. *Ours Once More: Folklore, Ideology, and the Making of Modern Greece*. Νέα Υόρκη: Pella Publishing Co, 1986.
- Hill, Peter. «How Global was the Age of Revolutions? The case of Mount Lebanon, 1821». *Journal of Global History* (2020): 1-20. <https://doi.org/10.1017/S1740022820000145>
- Howe, Samuel Gridley. *An Historical Sketch of the Greek Revolution*. Νέα Υόρκη: Gallaher and White, 1828.
- Hunt, Lynn. «The French Revolution in Global Context». Στο *The Age of Revolutions in Global Context, c. 1760-1840*, επιμέλεια David Armitage και Sanjay Subrahmanyam, 20-36. Λονδίνο: Palgrave, 2010.
- Ilicak, Şükrü. «A Radical Rethinking of Empire: Ottoman State and Society during the Greek War of Independence (1821-1826)». Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Harvard University, 2011.
- Innes, Joanna. «Popular Consent and the European Order». Στο *Re-imagining Democracy in the*

- Mediterranean*, επιμέλεια Joanna Innes και Mark Philp, 271-299. Οξφόρδη: Oxford University Press, 2018.
- Innes, Joanna και Mark Philp, επιμ. *Re-imagining Democracy in the Mediterranean, 1750-1860*. Οξφόρδη: Oxford University Press, 2018.
- Isabella, Maurizio. *Risorgimento in Exile: Italian Émigrés and the Liberal International in the post-Napoleonic Era*. Οξφόρδη: Oxford University Press, 2009.
- Isabella, Maurizio και Konstantina Zanou, επιμ. *Mediterranean Diasporas: Ideas and Politics in the Long Nineteenth Century*. Λονδίνο: Bloomsbury, 2015.
- . «Introduction: The Sea, its People, and their Ideas in the Long Nineteenth Century». Στο *Mediterranean Diasporas: Ideas and Politics in the Long Nineteenth Century*, επιμέλεια Maurizio Isabella και Konstantina Zanou, 1-23. Λονδίνο: Bloomsbury, 2015.
- Kitromilides, Paschalis. «Paradigm Nation: The Study of Nationalism and the “Canonization” of Greece». Στο *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism and the Uses of the Past, 1797-1896*, επιμέλεια Roderick Beaton και David Ricks, 21-31. Λονδίνο: Routledge, 2009.
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης και Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, επιμ. *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002: Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας*, 2 τ. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2004.
- Knott, Sarah. «Narrating the Age of Revolution». *William and Mary Quarterly* 73, τχ. 1 (2016): 3-36.
- Κορδάτος, Γιάννης. *Η κοινωνική σημασία της επανάστασης του 1821*. Αθήνα: Βασιλείου, 1924.
- Kostantaras, Dean J. «Christian Elites of the Peloponnese and the Ottoman State, 1715-1821». *European History Quarterly* 43 (2013): 628-656.
- Kostis, Kostas. «The Formation of the State in Greece, 1830-1914». Στο *Disrupting and Reshaping: Early Stages of Nation-building in the Balkans*, επιμέλεια Marco Dogo και Guido Franzinetti, 47-64. Ραβένα: Angelo Longo, 2002.
- Κοταρίδης, Νίκος. *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*. Αθήνα: Πλέθρον, 1993.
- Κουμπουρλής, Γιάννης. «Η Επανάσταση του 1821 και η δημιουργία του ελληνικού εθνικού κράτους στις πρώτες μεγάλες αφηγήσεις της νεότερης ελληνικής ιστορίας: Από την πολυπαραγοντική ανάλυση στο σχήμα της εθνικής τελεολογίας». Στο *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, επιμέλεια Πέτρος Πιζάνιας, 351-374. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2009.
- Κρεμμυδάς, Βασίλης. *Σύντομη ιστορία του νεότερου ελληνικού κράτους*. Αθήνα: Καλλιγράφος, 2012.
- Kurunmäki, Jussi, Bernard Heyberger, Ada Dialla, Konstantina Zanou και Maurizio Isabella. Roundtable: «Mediterranean Diasporas: Politics and Ideas in the Long 19th Century», *Global Intellectual History* 3, τχ. 3 (2018). <https://doi.org/10.1080/23801883.2018.1433284>.
- Κωστής, Κώστας. «Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας»: *Η διαμόρφωση του ελληνικού κράτους, 18ος-20ός αιώνας*, Αθήνα: Πόλις, 2013.
- Laiou, Sophia. «Political Processes on the Island of Samos prior to the Greek War of Independence and the Reaction of the Sublime Porte: The Karmanioloι-Kallikantzaroι Conflict». Στο *Political Initiatives “from the bottom-up” in the Ottoman Empire*, επιμέλεια Antonis Anastasopoulos, 91-105. Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009.
- Lekas, Pantelis. «The Greek War of Independence from the Perspective of Historical Sociology». *The Historical Review/La Revue Historique* 2 (2006): 161-183.
- Liakos, Antonis. «Modern Greek Historiography (1974-2000): The Era of Tradition from Dic-

- tatorship to Democracy». Στο *(Re)Writing History: Historiography in Southeast Europe after Socialism*, επιμέλεια Ulf Brunbauer, 351-378. Μύνστερ: LIT Verlag, 2004.
- Λούκος, Χρήστος. «Η επανάσταση του 1821: Από κυρίαρχο αντικείμενο έρευνας και διδασκαλίας στην υποβάθμιση και σιωπή». Στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002: Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας*, επιμέλεια Πασχάλης Κιτρομηλίδης και Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, τ. 1, 579-594. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2004.
- . «Some Suggestions for a Bolder Incorporation of Studies of the Greek Revolution of 1821 into their Ottoman context». Στο *Ottoman Rule and the Balkans, 1760-1850: Conflict, Transformation, Adaptation*, επιμέλεια Antonis Anastasopoulos και Elias Kolonos, 195-204. Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007.
- Maier, Christian. *Leviathan 2.0: Inventing Modern Statehood*. Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη: Harvard University Press, 2015.
- Makdisi, Il. K. *The Eastern Mediterranean and the Making of Global Radicalism, 1860-1914*. Μπέρκλεϊ: University of California Press, 2010.
- Makrakis, Lily και Nikiforos Diamantouros, επιμ. *New Trends in Modern Greek Historiography*. Νιου Χέιβεν: MGSA, 1982.
- Μανδουλαρά, Άννα και Γιώργος Νικολάου. *Η Φιλική Εταιρεία: Επαναστατική δράση και μουσικές εταιρείες στη Νεότερη Ευρώπη*. Αθήνα: Ασίνη, 2017.
- Mannesis, Aristonoulos. *Deux états nés en 1830: Ressemblances et dissemblances constitutionnelles entre la Belgique et la Grèce*. Βρυξέλλες: Ferdinand Larcier, 1959.
- Mazower, Mark, επιμ. *Networks of Power in Modern Greece: Essays in Honour of John Campbell*. Λονδίνο: Hurst and Co, 2008.
- Μοσχόπουλος, Διονύσης. «Απόπειρες διαμόρφωσης κράτους δικαίου κατά την Ελληνική Επανάσταση. Η νομική παράδοση της Δύσης και η κοινοτική παράδοση: τομές και συνέχειες». Στο *Όψεις της επανάστασης του 1821: Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα 12 και 13 Ιουνίου 2015*, επιμέλεια Δημήτρης Δημητρόπουλος, Χρήστος Λούκος και Παναγιώτης Μιχαηλάρης, 187-218. Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού «Μνήμων», 2018.
- Mouzelis, Nicos. *Modern Greece: Facets of Underdevelopment*. Λονδίνο: Macmillan Press, 1978.
- Μοϋν, Samuel. «Imaginary Intellectual History». Στο *Rethinking Modern European Intellectual History*, επιμέλεια Samuel Moyn και Darrin Mac Mahon, 112-127. Οξφόρδη: Oxford University Press, 2014.
- Παναγιωτόπουλος, Βασίλης, επιμ. *Αρχείο Αλή Πασά Συλλογής Ι. Χώτζη*. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/ Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2009.
- Πανταζόπουλος, Νικόλαος. *Νεοελληνικό κράτος και ευρωπαϊκή ταυτότητα: Ο καταλυτικός ρόλος των Βαυαρών*. Αθήνα: Παρουσία, 1998.
- Παπαγιώργης, Κωστής. *Τα καπάκια: Βαρνακιώτης, Καραϊσκάκης, Ανδρούτσος*. Αθήνα: Καστανιώτης, 2003.
- Raquette, Gabriel. *Imperial Portugal in the Age of Atlantic Revolutions: The Luso-brazilian World, c. 1770-1850*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2013.
- Récout, Gilles. «Η Ελληνική Επανάσταση: Η ιδρυτική στιγμή των μεσογειακών πολιτικών αλληλεγγύης;». Στο *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, επιμέλεια Πέτρος Πιζάνιας, 119-130. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2009.
- Πετρίδης, Παύλος και Ευάγγελος Πρόντζας, επιμ. *Δίκαιο, ιστορία και θεσμοί: Τιμητικός τόμος αφιερωμένος στον Νικόλαο Πανταζόπουλο*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2000.

- Philliou, Christine. «Breaking the *Tetrarchia* and saving the *Kaymakam*: To be an Ambitious Ottoman Christian in 1821». Στο *Ottoman Rule and the Balkans, 1760-1850: Conflict, Transformation, Adaptation*, επιμέλεια Antonis Anastasopoulos και Elias Kolonos, 181-194. Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007.
- Πιζάνιας, Πέτρος, επιμ. *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2009.
- , επιμ. *The Greek Revolution: A European Event*. Κωνσταντινούπολη: The Isis Press, 2011.
- Ροτζώκος, Νίκος. *Επανάσταση και εμφύλιος στο Εικοσιένα*. Αθήνα: Ηρόδοτος, 1997.
- . «Το έθνος ως πολιτικό υποκείμενο: Σχόλια για το ελληνικό εθνικό κίνημα». Στο *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, επιμέλεια Πέτρος Πιζάνιας, 223-242. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2009.
- Sivasundaram, Sujit. *Waves across the South: A New History of Revolution and Empire*. Λονδίνο: University of Chicago Press, 2020.
- Σκληρός, Γεώργιος. *Το κοινωνικό μας ζήτημα*. Αθήνα: Εκδόσεις Σοσιαλιστικού Κέντρου, 1922.
- Sotiropoulos, Michalis και Antonis Hadjikyriakou. «*Patris, Ethnos, and Demos*: Representation and Political Participation in the Greek World». Στο *Re-imagining Democracy in the Mediterranean*, επιμέλεια Joanna Innes και Mark Philp, 99-124. Οξφόρδη: Oxford University Press, 2018.
- Soutzo, Alexandre. *Histoire de la revolution grecque*. Παρίσι: Firmin Didot, 1829.
- Stathis, Panagiotis. «From *Klephts* and *Armatoloi* to Revolutionaries». Στο *Ottoman Rule and the Balkans, 1760-1850: Conflict, Transformation, Adaptation*, επιμέλεια Antonis Anastasopoulos και Elias Kolonos, 167-180. Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007.
- Svoronos, Nikos. *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*. Παρίσι: Presses Universitaires de France, 1956.
- Τζάκης, Διονύσης. «Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος: Οι ορεινές επαρχίες της Άρτας στο πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα». Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1997.
- . «Πόλεμος και σχέσεις εξουσίας στην Επανάσταση του 1821». Στο *Όψεις της επανάστασης του 1821: Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα 12 και 13 Ιουνίου 2015*, επιμέλεια Δημήτρης Δημητρόπουλος, Χρήστος Λούκος και Παναγιώτης Μιχαηλάρης, 153-174. Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού «Μνήμων», 2018.
- Woodhouse, Chris. *Modern Greece: A Short History*. Νέα Υόρκη: Frederick A. Praeger, 1968.
- Yaycioğlu, Ali. *Partners of Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*. Στάνφορντ: Stanford University Press, 2016.
- Yıldız, Aysel. *Crisis and Rebellion in the Ottoman Empire: The Downfall of a Sultan in the Age of Revolution*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: I. B. Tauris, 2017.
- Zanou, Konstantina. «Imperial Nationalism and Orthodox Enlightenment: A Diasporic Story between the Ionian Islands, Russia and Greece, ca 1800-1830». Στο *Mediterranean Diasporas: Ideas and Politics in the Long Nineteenth Century*, επιμέλεια Maurizio Isabella και Konstantina Zanou, 130-149. Λονδίνο: Bloomsbury, 2015.
- . *Transnational Patriotism in the Mediterranean: Stammering the Nation, 1800-1850*. Οξφόρδη: Oxford University Press, 2018.
- Zepos, Panagiotis. *Modern Greek Law: Three Lectures delivered at Cambridge and Oxford in 1946*. Αθήνα: Α. Σιδέρης, 1949.

Reappraising the Historiography of the 1821 Revolution

How have historians explored the Greek Revolution? What interpretive frameworks have they used when discussing the 1821, as the revolution is commonly known to historians of the Greek world? What are the epistemological and methodological bases of these frameworks, and in what way could literature on the Greek Revolution be enhanced? This study answers these questions, by assessing a number of works (in Greek and in other languages) that have shaped academic debates on the Greek Revolution of 1821. The study has two goals and is structured accordingly. The first is to critically assess this scholarship. Thus, the first three sections present the three main interpretative frameworks with which historians and others have explored the Greek Revolution from the nineteenth century to today. As it is argued, these frameworks have all assumed the form of a debate, to an extent polemical, between two interpretative poles. The first and oldest framework (“national versus social”), was gradually, but not totally, sidelined after the 1970s by the “modern versus traditional” framework. The third, most recent and indeed less polemical, framework has been the “European” versus “Ottoman” framework. The distinction is of course analytical, as there were, and continue to be, many overlaps between frameworks and poles. In tracing these frameworks, the study focuses on their main lines of argument, the reasons behind their specific framings, and, most importantly, their limitations.

The second goal of the article (as evidenced in the fourth and the last section) is to propose ways for the further integration of the Greek case within recent international scholarship which has significantly complicated our understanding of the Age of Revolutions. Indeed, by enlarging the geographical scope of study (to include regions such as Latin America, the Caribbean, Southeast Asia, the Mediterranean) and by stressing global connections, this literature has severely criticized the teleological, diffusionist and Euro-and-Western-centric frameworks with which the Age of Revolutions has been conventionally studied. In so doing, it has decentered our narrative about European history, revising in the process our assumptions about the nature of revolutionary culture and ideas, and the origins of political modernity. In some cases, historians have also proposed alternative chronologies of historical change. This is particularly the case of scholars working on Latin America and the Mediterranean during the 1820s—a conjuncture of

liberal movements that are increasingly seen as interconnected and constitutive of a global constitutional moment that shaped the international order and indeed the modern world as we know it. Although the Greek revolution was a key event in this global moment, it has still to find its place in this literature.

By drawing thus on recent works, and without any pretension of being exhaustive, the last section proposes an agenda for future research that draws on the “conceptual”, “spatial”, and “global” turns of this recent literature. It also shows the significance of the Greek Revolution not only in its own right, but as a case which had many similarities with that of extra-European and colonial settings. As such, so the article suggests, it can enhance our understanding of the Revolutionary Age, not least by making us rethink the usefulness of the conventional divide between the European periphery and the extra-European world that still characterizes a significant part of the relevant historical scholarship.